

РОССИЯ — ТЫВА: найыралдың байырлалы

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
сентябрь
11
четверг

№ 114 (18541)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Саар өрттэ хостуг

Тыва биле Россияның 100 чыл оюнга эрткен байырлалга хамаарыштыр чоннуң үзел-бодалдары

Өшкү-Саар Ооржак, Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бүрен» КУБ-туң директору: «2014 — Россия биле Тываның демнежилгениң база найысылал Кызылдың үндөлтүп тургустунганының 100 чыл оюнга эрткен — төөгүлүг чыл болур. А юбилей чүгөл түңнелдер болгаш төөгүгө үнелел ээри эвес, ол чаа чүс чылче чаа-чаа эгезишкенин эгези-дир. Ону утун-урбас байырлал кылдыр эрттирген бис деп бодаар мен. Улуг байырлалдарны эдишкенин уткуур дээш белеткел кылдарын эрткен чылын-на эгелээн. Ол кылган ажылывыстың түңнелин бистиң бүдүрүлгө эки ажылдыг дээш аңнал-макталды алган. Бистерге деткимчени көргүзүп турар Тываның Чазаанга олгаш яамыларына өөрүп четтиргенисти чугаалаксаар-дыр мен. Бо төөгүгү чылда мал бажын көвүдөдир дээш орулганы салып, малчыннарның кызы-аккайы-биле бүдүрүлгөдө малдың башы — 25 муң шээр мал, 871 сарлык, алгы 342 баш четкен. Өстүрүп, кадар-малывыстың дүгүнден кидисти салгаш, ону бүрүнү-биле дерип, кылып алдывыс. Уле-херээвисти шииткекчилер үнелеп

көргөш, Москвага «Алдын күс» делгелгезинге киржир чалалганы берген. Төрзөн республикавыстың адын камгалаары-биле, Москваже айттарына белеткенип тур бис. А кол чүүл — Тываның келир үези дээш үлүг-хуувусту ам-даа кириш-тирер сорулганы салдывыс».

Борис Шожал, Өвүр кожуунуң муңчу малчыны: «Мен бо төөгүлүг чылда республиканың муң малдыг малчыннарының санынче кирип, шынзылганы алдым. Мал кадарары амыр эвес иш. Ону эрес-кежээ, тура-соруктуг, ажылгыр, кызымаккай улус кылыр. Көдээ ишчилерниң ажылынга деткимчени көргүзүп турарын эки деп бодаар мен. Малды өстүрзүн дээш акша-төгерикти болгаш техниканы берип турар. Оларның ажылын чылда чаңгыс катап болур чоннуң ынак байырлалы — Наадымда түңнелин үндүрүп, шаңнап-мактаар. Бо чылын 100 чыл болган улуг юбилей-биле кады эрттирп турары солун болгаш утундурбас болду».

Байбек Монгуш, Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырга даргазы: — Россия болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чыл оюнга хама-

рыштыр эрттирген байырлал бедик деңгелге эрткен деп санаар-дыр мен. Тыва күрүнениң тургузукчуларының бирээзи Буян-Бадыргының тураскаалының ажы-дышкыны 100 чылда болганы төөгүлүг уjur-уткалыг. Айт чарыжына 610 айттар киришкен. Оон мурнунда чылдарда айт чарыштарына черле ол хире хой санныг айттар киришпээн. Чоннуң айт малынга сонургалы күштөлип, ону үнелеп көрүп турары өөрүнчүг. Национал оюнувус хүреш байырлалында Тываның 17 чылдың дургузунда чаңгыс-даа октадып көрбээн күчтөн мөгези Аяс Монгуш девип үнүп кээрге, чоргаарланып ордум.

Феликс Хаджиев, РФ-тин Монополияга удур Федералдыг албанының ТР-де удуртукчунуң оралакчызы:

— Кызыл — чаарттыганы, агаарлап, ажы-төлүмнү дыштандырыптар чараш черлер көвүдээнинге аажок өөрүп турар кижидир мен. Ук байырлалда Тыва күрүнениң тургузукчуларының бирээзи Буян-Бадыргының тураскаалының ажы-дышкыны аажок сонургал манап турдум. Тураскаалдың ажы-дышкыны чараш, байырланчыг байдалга эрткен. «Азияның төвү». Хемниң кыды аажок өскерилген.

Хүннүң медээзи

Мал чеминиң белеткели дооступ турар

Мал чемин белеткээр талазы-биле Улуг-Хем база Сүт-Хөл кожууннар 15,4 болгаш 12,0 муң тонна сигенни белеткеп, план езугаар даалганы бир дугаарында күүсеткен. Каа-Хем кожуунда сиген кезилдези доостур чоокшулаан, план күүселдезинге чедир 200 тоннадан эвээшти белеткээр азы 1 хуу арткан. Таңды, Барыын-Хемчик база Кызыл кожууннарда баш бурунгаар санааны-биле 90, 91 болгаш 94 хууларга даалга күүсеттинген.

Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының медээзин езугаар, сентябрь 9-туң хүнү-биле бүгү республикада сиген белеткели чылдың планынга 171,6 муң тонна азы 85 хуу кылдыганы. Ол дээрге эрткен чылдың бо-ла үези-биле деңгээрге, ийи катап хой болуп турар. Бөдүүн мал чемин белеткээрине 162,2 муң гектар шөлде сиген кестинген.

Мөңгүн-Тайга болгаш Тес-Хем кожууннар планнаттыганы хемчээлден 60 хуудан эвээшти кылып, мал чемин чогуур деңгелге чедирбейн, чыдып каап турар.

Мал чемин белеткээри доостурга, тараажылар тараа культураларының дүжүдүнү ажаалдазын эгелээр. Тараа ажаал алыр комбайннарның баштайгы 10-у Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның шөлдеринче үнгөн.

Олар ниитизи-биле 7917 гектар шөлдүн 1009 гектарындан азы ниити сандан 13 хуу тарааны ажаал алган. Ниити тараа ажаалдазы 773 тонна болган.

Картофель болгаш ногаа аймааның дүжүт ажаалдазын Таңды болгаш Барыын-Хемчик кожууннар эгелей берген. 192 гектар тарылга шөлдериңден 2824 тонна картошканы казып алган.

Ногаа аймааның дүжүдү 40 гектар азы 6,7 хуу, шупту шөлден 666 тонна чыгдыганы.

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюн: «Сигенчилерге база тараажыларга агаар-бойдус кажангызындан артык таарымчалыг болуп турар. Кааң хүннерни ажыглап, ажыл-агый удуртукчуларының, удуртук черлер башкарыкчыларының сиген кезилдезин доозарынче күштөрүн мөөңөп, малдың чулуктуг чемин курлавырлап, тараа ажаалдазын эгелээр чугула. Бөгүн ажылды организастаанының түңнелинден мал кыштаглаашкынына чүнү-биле киреривис, кандыг түңнелдер-биле чылды төндүреривис хамааржыр» — деп медеглээн.

ТЫВАНЫҢ ЧОНУНГА ЧААГАЙ КҮЗЭЭШКИННЕР

Тываның байырлалдары-биле республиканың чурттакчыларына регионнар баштыңнары, федералдыг яамаларның удуртукчулары, Күрдуманың депутаттары болгаш Россияның көскү ажилдакчылары байыр чедирген.

Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылын байырлаар хүннүң бүдүүзүнде Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун адынга регионнар баштыңнарындан, федералдыг яамаларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларындан, Күрүне Думазының депутаттарында болгаш Россияның хөй-ниити болгаш политиктиг ажилдакчыларындан байыр чедирешишкinnerи келген. Республиканың Баштыңыга болгаш Тываның чурттакчыларына байырны РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Даргазы Сергей Нарышкин чедирген. Ооң чоруткан телеграммасында мындыг сөстөр бар: «Чүс чыл бурунгаар кылган бодамчалыг шилилге социал-экономиктиг хөгжүлдениң чаа-чаа перспективаларын ажиткан. Бо хүнде республикада амгы үениң үлөтүрү тургустунган, көдээ ажил-агый сайзырал турар, национал онзагай чаңчылдарны болгаш езулалдарны камгалап арттырары дээш хөй чүүлдер кылдынган. Экономиктиг күчүнү моон соңгаар ажыглаарына болгаш чоннуң амыдыралының деңгелин бедидеринге чедиишкinnerни ниити күженишкinner-биле чедип алыр бис дээрзинге бүзүрээр мен. Тыва Республикага болгаш ооң шупту чурттакчыларына чаагай чүүлдерни болгаш бүгү-ле экини күзедим».

Республика Баштыңыга болгаш тыва чонга эң эки күзээшкinnerни Күрдуманың регион политиказының болгаш Соңгу чүктүң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы Николай Харитонов чедирген. Ол «Тыва чаа төөгүдө Россия Федерациязының материал болгаш угаан-бодал күчүзүн быжыглаарына улуг салышкынны кириген» деп демдеглээн.

Тываның болгаш Кызыл хоорайның чурттакчыларына байырны болгаш чаагай күзээшкinnerни Тываның Баштыңының адынга Россияның транспорт сайыды Максим Соколов, РФ-тиң бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды Сергей Донской, энергетика сайыдының оралакчызы Антон Инюцын, камгалал сайыдының оралакчылары Руслан Цаликов болгаш Юрий Садовенко, Күрүне кызыгаарын четчелеп тургузарының талазы-биле федералдыг агентилелдин удуртукчузу Константин Бусыгин олар чедиргеннер.

Шолбан Кара-оолдун адресинге байыр чедирген телеграммаларны Иркутск областың губернатору Сергей Ероценко, Забайкалье крайда ооң коллегасы Константин Ильховский, Новосибирск областың губернаторунун хулээлгезин күүседип турар Владимир Городецкий, Красноярск хоорайның баштыңы Эдхам Акбулатов чорутканнар.

«Красная звезда» медиахолдингиниң президентизи Алексей Пиманов байыр чедирген телеграмманы чоруткан. «Тыва Республиканың Федерация Чөвүлелиниң кижигүнү албан-дужаалга үш чыл ажылдаанымны улуг сеткил ханыышкын-биле сактып чоруур мен. Тываның болгаш Россияның чүс чылы-биле холбаштыр өөрүшкү-биле Силерге байыр чедирип тур мен! Бо байырлал тыва чоннуң төлээлери, сурагылыг күрүне болгаш эртем ажилдакчылары Буян-Бадыргының, К.С.Шойгунун, С.Токанын, В.Көк-оолдун, В.Ч.Байлактын, М.Б.Кенин-Лопсанның болгаш өске-даа хөй-хөй кижилериниң аттары-биле сырый холбаалыг. Тыва байлак төөгүзү-биле, бодунуң чаңгыс чер-чурттугларының күш-ажылчы болгаш дайынчы чедиишкinnerи-биле, найыралчы болгаш кожа-хелбээ чоруктуң чаңчылдары-биле, төрөөн черинге хумагалыг чоруу-биле чоргаарланыр эргелиг. Сайзыралды болгаш чечектелишкinnerни күзедим! Байырлал-биле!»

Православ чүдүлгелиглериниң өмүнээзинден Кызылдың болгаш Тываның Епископу Феофан республика Баштыңына байыр чедирген: «Бо байырлал бистиң республикавыстың чоннарының чаңгыс деминиң, найыралының болгаш чечектелишкinnerиниң күжүн бадыткап турар. Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринерге сагыш-сеткилдин тайбыңын, кадыкшылды болгаш Ада-чурттуң чаагай чоруу дээш Силерниң күш-ажылыңарга чогумчалыг чедиишкinnerни хүндүткел-биле күзеп тур мен».

«Российская газета» солуннуң филиалының директору Борис Кумышев изиг байыр чедирген. «Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Силерниң республикаңарга улуг уjur-дузалыг юбилейлер-биле сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен! Бо төөгүлүг болуушкунну белеткээринге Силер болгаш Силерниң коллективинер анаа-ла кижип турбаан. Силер бодуңарның бедик мергежилинерни, сагыш-сеткилинерниң болгаш чүрээрнериниң күжүн бөгүнгү болгаш келир үедеги салгалдарга өөрүшкүнү, чараш чүүлдерни болгаш оожургалды эккээр херектерге салган силер. Чаа Тываны чоорту тудуп үндүрдүңер, ол ам кайгамчык, тоолзуг, баажызы ам-даа тывылбаан чурттуң — Чөөн Сибириниң эртинезиниң эжиин аалчыларга калбак-делгем ажитты. Силерге дорт утказы-биле чаа-чаа бедиктерни, кайгамчык планнарның күүселдезинге чедиишкinnerни күзедим!».

Буян-Бадыргыга тураскаал

Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылын байырлап эрттирип турда, Тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадыргыга тураскаалды Национал музейниң чанынга тургускан. Сентябрь 6-да ону байырлы-биле ажиткан. Аңаа республиканың шупту суурлар, хоорайларындан келген кижилер, байырлалче чалаттырган аалчылар киришкен.

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол тураскаалды ажыдып тура:

— Политиктиг репрессияга таваржып, актыг черге тыва күрүнениң болгаш тыва чоннуң дайзыны деп буруудаткаш, 1932 чылда адып өлүрткен, Тыва Арат Республиканың Чазааның Даргазы Монгуш Буян-Бадыргыны тускай чарлык-биле 2007 чылда бүрүнү-биле агарткан. Буян-Бадыргыга тураскаалды кылырынга болгаш тургузарына акша-хөреңгини, 2011 чылды уткуп тура, эрттирген ачы-буян кежээзинге чыып эгелээн. Тураскаалдың Ачы-буян фондузун тургускан. Бо фондунуң, чоннуң, Тыва Республиканың Чазааның кады ажылының ачызында Буян-Бадыргыга тураскаалды кылырынга херек акша-хөреңги чыгдынган. Тываның маадырлыг оглу Буян-Бадыргыга тураскаалды тургускаш, бөгүн ажыдып турарывыс бо-дур. Бистиң өндүр өгбевистиң ат-алдарына төлөпиг болуулунар, Төрөөн чуртувус Тываның хөгжүлдөзү, келир үези, ат-алдары дээш ажылдаалыңар, чурттаалыңар — деп чугаалаан.

Тураскаалды долгандыр кылаштап көрүп турарга, улуг угаанныг, Төрөөн чурту, ооң амгы болгаш келир үезиниң дугайында дүвүрел сагыш-сеткилин долган баштыңчы кижиниң омур-хевирин оон көскү. Тываның найысылалында тургустунган «Тиилеттирбээн арат» болгаш ооң мурнуу талазында «Кадарчы» деп улуг тураскаалдарның автору, Россияның алдарлыг скульптору Товариштай Ондар Буян-Бадыргыга тураскаалдың төлөвилелин чурааш, бодун кылып четтикпейн барган. Ооң чээни Байза Ондар даайының чогадыкчы ажил-хөреэн уламчылап, тураскаалдың бодун кылгаш, хүлерге шуткуп

куткан. Скульптор даайышкылар Товариштай биле Байза Ондарларның уран салым-чаяны тураскаалдан илдең. Буян-Бадыргының сагыш-сеткилин байдалын ооң тураскаалда арын-шырайына илези-биле илередип шыдааннар. Тыва кижиниң национал идик-хевин ол-ла хевээр кедирип каан. Ноян албан-дужаалдыг кижиниң бөргү, чиңгези, кежеге-

лерниң омур-хевиринче ээрчип турар.

Кызыл-оол Монгуш, С. Хөл чурттуг:

— Бии-Хем девискээрин малдап турар кижини мен. Хичиктиң алдарлыг оглунга тураскаалды байырлы-биле ажиткын, аңаа чыгып келген чонну, бодумну база, чурук тырттырып алыр дээш, халда келдим.

зи, кандаазынының угулзалаан өөктери, хевиниң каасталгазы дээш шупту чүүлдерни шаандагы хевээр кылдыр ол-ла олчаан сиилбип шуткан. Буян-Бадыргыга тураскаалдың тавааның ийи талазында чуруктарда Тываның бир век хире бурунгаар амыдырал-чуртталгазын, ажылыжин, ол шагда ооң девискээринге болуп турган революстуг болуушкуннарны чуруп сиилбээн. Тыва Арат Республиканың Чазааның Даргазының тураскаалының артыы талазында, Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң бедик чадаларының ийи талазында ТАР-ның туктары, сүлдөлери чураан. Буян-Бадыргыга тураскаал, ону канчаар тургусканы-даа бисти Тывавыстың төөгүзүңге үндезин эргилделиг болган, чуртувустун салым-чолун өскерткен, депшилгелиг чаа бедикче көдүргөн төөгүлүг болуушкуннарже, аңаа улуг салдарлыг болган кижини,

Евгений Веселиков, Кызыл хоорай:

— Мээң кырган-авам, кырган-ачам 100 чыл бурунга Кызылга болуп турган болуушкуннарның херечилери. Оларны тырттырып каан Ермолаевтиң чуруктарын солун-сеткүүлдер көргөш, ында кижилерни ача-танып органын авам чугаалап чүве. Мен база оглумну эдиртип алгаш, бо болуушкуннуң херечилери кылдыр боттарывысты тырттырып алдывыс. Бистиң чуруктарывыс соонда барып төөгүлүг чуруктар-даа алаас чадавас.

Буян-Бадыргыга тураскаалдың чанындан чон тараваан ону долгандыр топтап көрүп, чамдыктары аңаа ийи холдары-биле дээп, авырал ап-даа турганнар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ ЧИҢГИС СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

100 чылдарга белек

Соңгулда-2014

Кадет училищези ажыттыңан

Эрткен улуг байырлар-дар хуннеринде база бир онзагай болушкун Президентиниң Кызыл хоорайда кадет училищезиниң ажыдышкыны болуп эрткен.

Найысылалдың мурнуу талазында субурган чанында оран-бажың тудуу каш ай бурунгаар эгелээн. Ам ооң эжиктери бирги кадеттерге ажыттыңаны бо. Байырлыг ажыдышкыныга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол база Төп шериг округунун башкарыкчызы Владимир Зарудникий РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң болгаш РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгунун өмүкээзинден сургуулдарга, башкыларга база өске-даа ажылдакчыларга байыр чедирип, чылыг-чаагай күзээшкinnerни чугаалааннар. ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун Кызыл хоорайга кадет училищезин тургузар дугайында сакталын РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу үезинде деткип, удугну дарый эгелээн, а чооктааа шериг өөредилге черинге өөренир күзелдиг оолдарның өйүн барымдаалап, ону 300 ургуул өөренир кылдыр калартыр дугайында дугуржулга-чы чедип алган.

2014-2015 өөредилге чыының эгезинде аңгы-аңгы өрээлдерлиг чуртталга блокта-ын ажылгалче кириген. Өрээл үрүзүнде үш орун, чунар юлгаш арыгланыр чер, гар-ероб бар. Оон аңгыда өөре-илге чорудар блоку болгаш 78 кижиге чемненер столовая-ы тудуп дооскан. Стадион, алыыр оруктар, дыштанылга арыгы база белек. Кичээлдер өрттирер өрээлдерни амгы үе-ин негелделеринге дүүшкен аа технологияларлыг өөре-илге дериг-херекселдери-биле шүмнээн. Училищениң оран-ажыңында эт-септи шуптузун яштан кылган. Ынчангаш ка-деттерниң өөрениринге болгаш турттаарыңа таарымчалыг бай-алдарны долузу-биле тургус-

Сүт-Хөлдөн кадет Дайынчы Ондар.

кан деп болур.

Кадет училищезиниң тудуун-га 1000 ажыг кижини болгаш 63 тускай машина-техниканы хаара туткан. Амгы үеде туду-гун ийиги үе-чадазы эгелээн. «Оборонстрой» тудуг албан чери аът-спорт комплекзин, чуңгулаар хаагыг шөлдү, бас-сейинни тудар ужурлуг.

Кызылдың кадет училищези Россияда алды дугаар шериг өөредилге чери болуп турар. РФ-тиң Президентизи-ниң айтышкыны езугаар Пре-зидентиниң кадет училищеле-ри федералдыг округ бүрүзүн-ге турар. 2010 чылдан эгелээш, чыл санында сентябрьда Орен-бург, Тюмень, Ставрополь, Краснодар хоорайларга шериг өөредилге черлерин бирээлеп ажыдып турган. А бо чылын Кызылдан аңгыда, Владивосток биле Севастополь хоорайларда база кадет училищелери ажыт-тыңан.

Байырлыг хүнде Россия-ның ыдык ырызы динмиттиг

дыңналып турда, генерал-пол-ковник В.Зарудникий Кызыл-дың кадет училищезиниң тугун, өөредилге чериниң начальниги Андрей Киселевка дамчыткан. А бирги коңганы 5-ки класстың кадеди Субедей-Маадыр Саая эдискен. Күрүнениң ыдык сүл-де демдектериниң дугайында бирги кичээлге В.Зарудникий олуржуп, оолдарга чагыг-сү-мезин берген.

«Тыва», «Верея» ансамбль-дери база Севастополь хо-орайдан Кара-Далай флордунуң ыры болгаш танцы ансамбли-ниң солун концерти Тываның баштайгы кадеттеринге онзагай белек болганы чугаажок. Пре-зидентиниң Кызыл хоорайда кадет училищезиниң ажыл-чо-рудулгазы, амыдырал-чурттал-газы хайнышкынныг эгелээн. Кадет оолдарга, башкыларга, ажылдакчыларга чедишкinnerни күзеп каалы.

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

«Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылаңар!

Каң-оол Тимурович ДАВАА

Тыва Республиканың Дээди Хуралы-ның (парламентизиниң) Чаа-Хөлдүң № 11 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депутатка кандидат

Хүндүлүг соңгукчулар!

Тыва биле Россияның демнежилге-зиниң 100 чылы болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылы байырлардарның өөрүшкүзүн Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин болгаш Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу олар чай чок-даа болза, бистиң-биле үлешкен. Оларның доктаамал деткимче, «Чаңгыс демниг Россия» пар-тиязының баштыңы Дмитрий Медведевтиң база Күрүне Думазында «Чаңгыс демниг Россия» фракция-зының деткимче федералдыг эрге-чагырганың Тывага ки-чээнгейин чугаалап турар. Хары угда ынча хөй төлөвилелдер эгелеп турар бистиң республика ышкаш ындыг өске регион билбес мен: юбилейлерге белеткел үезинде программаже Ты-ваның он-он социал болгаш транспорт инфраструктуралары кирген. Ол программаны ажылдап кылып турар үеде болгаш ону боттандырамын республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эң-не ажыл-херекчи болгаш харысалгалыг деткич-чизи Дээди Хуралда «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының Тывада регионалдыг салбыры болуп келген. Дыка хөй чүүл-дер кылдыңан, кылыр ажылдар оон-даа хөй. Соңгулдаларда келгеш, «Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылаңар!

(Халас үндезинге парлаан).

«Чаңгыс демниг Россия»-биле планнарывысты күүседип шыдаар бис!

Амир Эрес-оолович МОНГУШ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Кызылдың № 13 чаңгыс ман-даттыг соңгулда округундан депутатка кандидат

Хүндүлүг соңгукчулар!

Сөөлгү чеди чылдарда Тываның көдээ ажыл-агый адырының акша-ландырышкыны 10,5 катап улгаткан. Мал бажының саны оранчок өскен. Бо чылын 50 ажыг эгелеп чоруур фермер-лер миллион рубльдин грантыларын алган.Чоокта чаа олар 35 тракторлар-ны алган. Районнарда үш модульдуг сүт цехтери, 7 сүт хүлээп алыр пунктулар ажыттыңан, магазиннерде боттун бүдүргени шынарлыг кылдыр са-валаан сүт көстүп келген. Бо чылын ам-даа беш модуль-дуг цехтер ажылгалга кирер. Тываның көдээ ажыл-агы-йын сайзырадырын уламчылаар ужурлуг бис. Тываның экология талазы-биле эң арыг продукциязы россияжи болгаш делегей рыноктарына көстүп келирин чедип алыр дээш кызыдар херек. Ол сорулганы «Чаңгыс демниг Россия»-биле кады күүседип шыдаар бис!

(Халас үндезинге парлаан).

Кужугет Шойгу аттыг эрик кыдыында Wi-Fi

Республиканың болгаш Кызылдың чурттакчыларыңа, аал-чыларыңа байырлардар таварыштыр өөрүнчү, солун белек-ти «Тывасвязьинформ» ААН белеткээн: Азия төвү географтыг чаа тураскаал чанында чаарттыңан эрик кыдыында ТСИ-ниң ажылдакчылары Wi-Fi дузазы-биле Интернет четкизинче халас кирерин организастаан.

Wi-Fi девискээринге Интернетче хары угда 200 ажылдакчы кошту-нуп ал болур, ооң шыпкан девискээриниң дүргени 1 Мбит/с чедер. Чылдың соок үелеринде база херекселди өжүрбес деп планнаан, ын-чангаш чурттакчы чон соокта-даа халас Wi-Fi-ның ажыктыын үнелээр.

Фонтаннар болгаш обелиск чанында девискээрге угланган чыры-дылга чагыларында ийи IP-видеокамераны база тургускан. Байырлыг ажыдышкынче барып шыдавас хоорайжылар болгаш төптүн аалчыла-ры ооң чорудулгазын www.tuva.ru. «Тывасвязьинформунуң» албан-езу-зунуң сайтызындан танышкан. Албан-биле ол дээш ТСИ-ниң ажылдак-чылары чаа дериг-херекселди садып, оптиктиг кабельди чоруткан. Оп-тиктиг кабельди салырынга болгаш Wi-Fi девискээрге IP-видеокамера база дериг-херекселдер садарыңа 730 муң рубль чарыгдаттыңан.

Алдынай ЧЕЧЕН.

Азийжи ук-төөгүвүстүң демдээ

Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылының байырлалына келген аалчылар-даа, кызылчылар-даа Улуг-Хемниң эрин аян-шинчи кирикылганын, бо талазы-биле улуг организастыг-даа, тудуг-даа ажылдары чорутуңганын демдеглеп турдулар.

Аян-оол Ооржак, Чөөн-Хемчик кожуун:

— Кызыл хоорайга чазын кээп чораан кижилер мен. Улуг байырлалга белеткел ынчан чаа-ла эгелээн. Улуг-Хемниң эрин чаза соп алган чораан. Солун-сеткүүлдерден, радиотелевидениеден аңаа кылып чорудар ажылдарның дугайында дыңнаан болгаш, күске чедир кааа четтигер деп, арай чөгенип турдум. Байырлалга келгеш, кайгал кагдым. Улуг-Хемниң эри шуут үндезини-биле чаарттыңан-дыр. Чедир кылбаан ажылдарның демдектери ында-мында бар-ла-дыр. Ол-даа ажырбас, чедир кылып алыр.

Виктор Монгуш, Улуг-Хем кожуун:

— Кызыл хоорайның девискээринде Улуг-Хем эрин кижилер маңаа дыштаныр кылдыр чаартыр кылганы эки-дир. Байырлал эрткен-не дээш, маңаа доктаавас болза эки. Чаартылгалар ажылдарын чылдың-на уламчылаар херек. Чүгле ынчан Кызыл хоорай ылап-ла чараш боор.

Угулзалар дег чалгылары-биле найысылал Кызыл хоорайны соңгу талазындан каастап, эриктерге хөглүү кончуг чайтыңайнып чыдар Улуг-Хемниң солагай талакы эрииниң кырында дең-дески шывыглыг орукка өрү-куду селгүүстеп, чаарттыңан «Азия төвүн», «Хаан аңнаашкыны» көрүксээ улуг, бичии кижилер-ле хөй. Херим иштинде бо тураскаалдар кандыг-ла-бир тывызыксыг хевирин-биле оларны боттарыңче хаара тудуп турган-даа ышкаш.

Хүндүскүнүң ийи шакта байырлыг ажыдышкыны болур деп чарлаан-даа болза, орга-

низастыг чылдагааннар-биле оларның ажыдышкыны узамдыккан.

Бес-оол Одушпаяк, Каа-Хем кожуун:

— Уругларывыс уруг-дарыы, ада-ие боттарывыс-даа чаартыңан «Азия төвүн», «Хаан аңнаашкыны» тураскаалдарны көрүксээш, оларны ажыдар деп чарлаан үениң ырак мурнунда он ийи шакта-ла келдивис. Тураскаалдар херим иштинде, ажыдышкын эгелээрге, ынчан кириер деп турар чүве-дир. Ырактан көөрге безин, дыка чараш-тыр, оларны чоогундан көөр дээш, уругларывыс четтикпейн тур.

Чоннуң тураскаалдарны көрүксээри кончуг боорга, херимниң кыдыкы эжиктерин ажыдып, кижилерни кирипкен.

«Азия төвү» тураскаалдың чаа хевирин көргөш, кижилер шуут кайгал каан. Арзылаң дүрзүлүг үш амытаннар бөмбүрзекти чүктөп алган, бөмбүрзектиң кырындан шиш шыпшык октаргайже согунналып үнгөн, а ооң бажында

алдын сыын оран-делегейни чоргаары кончуг харап турар. «Азияның төвүн» ийи улу чөөн болгаш барыын талазындан камгалап, чыл санаашкынынга кирген сарбашкын, инек, хой, күске дээш, өске-даа он ийи амытаннар ону долгандыр кадагалап турарлар.

«Хаан аңнаашкыны» бистиң эрте-бурунгу өгбелеривистиң эрес-дидимин, аваангыр-кашпайын сагындырган-даа ышкаш. Хаан биле кадын чүгүрүк аъттарның сыр кара маңы-биле бир-ле аңны ызырты сүрүп, халдып чоруурлар. Мурнунда халдып орап кадын ча-согунун хере тыртып алган, а хаан холунда аңчы ээирни ужуруп үн-

дүрүптөргө белен, азыг-шаарарган аңчы ыттар аң чедер деп барган.

Чаарттыңан «Азия» биле «Хаан аңнаашкыны» раскаалдар ансамблин ажы тура, Тываның Башт Шолбан Кара-оол:

— Бо тураскаалдар билим азийжи ук-төөгүвүстү, о хевиривисти, өгбелеривисти эрес-маадырлыг чоруун бо ырыска болгаш эрте-бурунгу төрөөн чуртувусту сонук келген аалчыларга сагындыр турар тураскаалдар-дыр — чугаалаан.

Шаңгыр-оол МОНГУ
Чингис СААЯНЫҢ тырттыган чуруктары.

Соңгулда-2014

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдалары

РФКП дээш бадылаалыңар! № 4

ХӨЙ НАМНЫГ ПАРЛАМЕНТ

Николай БЕЛКОВ

ТР-ниц Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдазынга РФКП-ниц республика даңзының 1-ги дугаары, Россия Федерациязының Федералдыг чыыжының Күрүпе Думазының

депутаты В.Н. Лихачевтуң дузалакчызы, РФКП политиктиг партияның Тыва Республикада салбырының бирги секретары

ЧОННУҢ НАМЫ

Алдын-оол КАНЗАЙ

ТР-ниц Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдазынга РФКП-ниц республика даңзызының 2-ги дугаары, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер

институдунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты, РФКП-ниц Тыва рескомунуң секретары

ХӨЙ АДЫРЛЫГ ЭКОНОМИКА

Ким ОЮН

ТР-ниц Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдазынга РФКП-ниц республика даңзызының 3-кү дугаары, ТР-ниц бюджеттиг өөредилге чери «Тываның агро-бүдүрүлгө техникуму» башкызы, РФКП-ниц Тыва рескомунуң хыналда-ревизия комиссиязының даргазы

(Халас үндезинге парлаан).

Эр мөзү-бүдүш

ЧИМИТ-ДОРЖУ ОНДАР: «Амыдыралымның утка-шынары»

Чимит-Доржу Ондар аныянда.

Ужуражыр боол телефон-биле дугурушкан үевиште ооң огулунун дачазынага чеде бээримге, бызаанчыга ойнаан уяранчыг тыва аялга херим ажыр дыңналы-дыр. «Аялга дыңнап олурары ол-дур, аа» деп бо-дааш, кезек дыңнаалап тур мен. Аялга соксаар хире эвес боор-га, телефоннаптым. Кезек бол-ганда, херим эжи ажиттына берди — Чимит-Доржу Байырович хүлүмзүрүп үнүп келди.

Холунда бызаанчыга айт-каш:

— Бызаанчыга ойнап олур-дум ийин — дей-дир.

Тывага болгаш оон дашкаар ат-сураа эки билдингир ажил-агыйжы, хөй-ниити болгаш күрү-не ажилдакчызы, Россия дең-нелдиг политик Чимит-Доржу Ондарның үүле-херектеринин дугайында солун-сеткүүлдер-ден, номнардан билир, ону курал-суглааларга хөй катап көргөн мен. А ооң бодунга бир дугаар амы-хууда ужуражып чеде бергеним ол.

Янзы-бүрү чечектер, кат-чимис, ногаа аймаа үнген да-чада сери адаа сериин черде столга олуруп алдымыс. Чимит-Доржу Байырович чугаакыр кижилер дээрзин чон билир. Баш бурунгаар дугурушкан болгаш, чугааны эгеледим.

— Силерниң күш-ажылчы намдарыңар-биле танышкаш, мындыг чүүлдү эскердим. 1960-1967 чылдарда, 7-ле чыл дургузунда, Кызылдың пиво заводунун инженеринден СССР чергелиг улуг бүдү-рүлге «Тыва даг-дүгү» ком-бинаттың директорунга, ооң соонда «Тыва тудуг» трест-тин удуртукчузунга чедир дүрген депшээр-дир силер. Ооң чылдагааны чүдөл? — деп айтырымны дыңнааш, ча-зык хүлүмзүрүш:

— Баштай дээрзинде ме-нээ кончуг берге турган. Ле-нинградтың Калинин аттыг по-литехниктиг институтун чаа дооскан аныяк оолда, тео-ретиктиг билиглерден баш-ка, арга-дуржулга бар эвес. Удуртукчу кылдыр томуйлат-кан бүдүрүлгемде ажилдап ту-рар кижилер-биле сүмележи, оларның арга-дуржулганын бо-думга сиңирип ап, бүдүрүлгеге чүү херегин шинчилеп, ынчаар ажилдаар болзумза, чедиш-кинниг боор мен деп чүвени тодарадып алыр чораан мен. Кол чүүл ол... — дээш, Чимит-Доржу Байырович тадыладыр каттыргаш: — Бичиимден-не

дарга болур күзелдиг чораан мен — дидир.

— Генерал болуксавас сол-дат солдат эвес дээр ийикпе — деп улажы кааптым.

— Школага пионер звено-зунун даргазы, класс даргазы, школаның өөреникчилер ко-митетинин даргазы, институтка комсомол комитетинин секретары чораан мен — деп уламчылай берди. — Удуртукчу кижилер өске ажилдакчылардан ийи, үш катап хөй ажилдаар ужурлуг. Пиво за-водунга хонуп-дүжүп, транспор-тер лентазының кырынга удуп, тургузар дериг-херекселдер-ни бодум сайгарып көрүп, ооң соонда канчаар тургузарын тех-никтиг ажилдакчыларга айтып берип турдум. Назы-харым хып дээн аныяк, алыс бодум каң-ка-дык, күштүг-шыырак, тура-сорук бар болгаш, кандыг-даа ажилды сегирип алырындан чалданмас чораан мен. Хлеб заводунун, колбаса цегинин, пиво заводунун канализациязы чаңгыс, ооң кудуу пиво заводунун девискээ-ринде. Бир катап канализация дуглалып каан. Ажилчынар ону аштап чадажып, кудук иш-тинче киреринден айыылзынып туруп бергенер. Кончуг аныяк эр менде чүү боор, иштинче кире халааш, дуглалган черни чушкупкан мен — үш бүдүрү-лгениң боктуг, хирлиг хамык суу мээң кырымга кээрге, ажилчы-нар мени кудуктан чүгле ушта соп четтиккенер. Удуртукчу кижилер коллективин бодунун би-лии, ажылы, үлегер-чижээ-биле удуртуп шыдаар. Ынчаар ажил-даарга, үстүнде даргаларга сээң дугайында чугаа чедип-ле турар болгай.

«Көдээ электритудуг» ту-дуг-монтаж эргелелинге элээн арга-дуржулгалыг чеде берген мен. Эргелелдин коллективин эпиг-демниг ажилдаар кыл-дыр организаастап, көдээни электржидер талазы-биле хөй чүүлдерни кылдым. Тудуг-мон-таж эргелелинге СЭКП ТК-ның болгаш СССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шилчип чоруур Кызыл тугун тывысканы аңаа херечи. 1964 чылдың март 31-де, кончуг аныяамда, таптыг-ла 28 харлыымда, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың директорунга то-муйлаттым. Бо бүдүрүлгени удуртуу меңээ көңүс чаа чүүл болган. Мен дээрге инженер-электромеханик кижилер-дир мен. А даг херээ дээрге көңүс өске ажил-херектер-дир. Ону бил-бес кижилер комбинатты канчап удуртуп мен? «Чурттуң улуг даг-дүгү комбинаттарының би-рээзинче мени чорудунар, ха-мык чүвениң ужу-бажын билип алың» — деп негелде салган мен. «Урал асбест» деп улуг комбинатче чоруткан. Аңаа мен бир ай иштинде хүннүн ажил-дап, ийи холум-биле хамык чүвени тудуп көрүп тургаш, асбест бүдүрүлгезинин тех-нологиязының уг-шин элээн тодарай билип алгаш, «Тыва даг-дүгү» комбинатты удуртуп шыдаар мен деп бүзүрелдиг

чанып келген мен. Комбинат-ты багай эвес удуртуп турдум, ооң ийиги ээлчээн, Ак-Довурак хоорайжыгашты туттурдум.

— Кандыг ажилды кылы-ры азы айтырыгны шиитпир-лээри силерге эң-не берге болганыл?

— Кижилер-биле ажилдаа-ры эң-не берге. Ооң үндезини гуманитарлыг билиглерде. Ки-жилерниң мөзү-шынарын, олар амыдырал-чуртталгада кандыг болурун, оларның аразында нарын харылзааларны ында сайгарып турар болдур ийин. Ынчангаш мен чогаалдарны, төөгү номнарын, кижиниң пси-хологиязының дугайында эртем шинчилелдерин дээш, өске-даа

экини күзээш, чорудупкан мен. Норильск хоорайда даг комби-надындан Николай Цаплин «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инже-неринге ажилдап чедип келген. Аныяк специалистер, ажилчы-нар-биле чаңгыс сөстү тып, бил-диг ажилдап кирипкен. Комби-наттың аныяктары бүдүрүлгениң дериг-херекселдин, технологиязын улам хандыр өөренип, боттары ажилдап шыдаар бис деп чүүлге бүзүрей берген. Ооң түннелин-де «Тыва даг-дүгү» продукция бүдүрер талазы-биле планныг онаалдарны 1965 чылда-ла күү-седип турар апарган. Оон мындыг түннел үндүргөн мен — кижилер кылып шыдаас ажил чок.

— Россия чергелиг нии-

База бир шаңнал.

хөй номнарын номчуп, хөйну билип ап келген мен. Ам-даа ыңдыг мен.

«Тыва даг-дүгү» комбинатты Совет Эвилелиниң улуг асбест бүдүрүлгелеринден чалаттырып келген, кончуг ханы билигиг, арга-дуржулгалыг специалистер туттурган болдур ийин. Комби-натты тудуп доозуп, ооң дериг-хе-рекселдин эдиктирер, технологтуг шугумну шуудадыр үе келген-де, кол технолог, кол инженер дээш, элээн каш кол-кол специа-листтерни Белоруссияда чер адаанда даш дус курлавырларын болбаазырадыр бүдүрүлге тудуун-че чалаан — оларның холдарын-да чалалгалар бар. Директорлап ажилдай бээримге, ол дугайында меңээ билдине берген. Оларның-биле чугаалажырымга, чалал-галарга чөпшээрэжипкен бис, аазалкан бис дээр. Ол шагда пар-тия, комсомол, профэвилел орга-низациялары база бар болгай. Бо айтырыгны оларга тургузарымга, хурал-суглаа чыгган, чалалга ал-ган специалистер чоруур бис дээр, мындыг. Партия кежигүнүнден үндүрер, багай характеристика бижиб бээр-ле дээш, хөй-ле са-налдар ол хуралдарга үнүп тур-ган. Ол-даа дузалаваан. Чоруур деп турар специалистерни чыып алгаш, оларның мурнунга барык дискет кырынга олурар чыгыы, чорбанар деп, дилеп турдум. Хей болган. Күзел чокта, ажил-хожул бүдөр эвес. Оларның аразындан кымны-даа партия кежигүнүнден үндүрбейн, эки характеристи-калар бижээш, шупту чүвеге

тиел-политиктиг болууш-куннарның киржикчизи болгай силер. Тываларның аразында ыңдыг кижилерни салаа базаып санап боор. Ингуш Республика-га күрүне эрге-чагыргазының органнарынга соңгулдаларны организаастарының талазы-биле РФ-тин Дээди Совединиң Бүрүн эргелиг төлээ чериниң удуртукчузу турдунар. Поли-тиктиг ажил-чорудулганың бо үезиниң дугайында чугаа-лап берип көрүңерем.

— 1944 чылда чеченнер, ин-гуштар, карачаевтер дээш Соң-гу Кавказтың чамдык улустарын база Сибирь, Казахстан ыш-каш СССР-ниң өске девискээр-леринче шөлээни билдингир болгай. Кажан оларны агартып, төрөөн чуртунче чанып кээрин чөпшээрээрге, оларның шаанда чурттап турган черлеринде ко-жа-хелбээ чораан чоннар ында чурттай берген болган. Чер ху-наашкаш, ол улустарның аразын-га маргылдаа үнүп, дайын-чаага чедирген. Соңгу Осетияда При-городная районда ингуштар биле осетиннерниң аразына база ын-дыг болган. Ингуш Республикага күрүне эрге-чагыргазының орган-нарынга соңгулдаларны органи-заастарының талазы-биле РФ-тин Дээди Совединиң Бүрүн эргелиг төлээ чериниң удуртукчузунга мени томуйлааш, Соңгу Кавказ-че чорудупкан. Мээң мурнумда полковник кижилер ажилдап турган, ол кижилер ок-боолуг, ону камгалап чоруур солдаттарлыг турган. Мен барган дораан телевидениеге чү-

ве чугаалааш, биче тыва чоннун оглу мен, силер ышкаш бөдүүн кижилер мен, ок-боо хамаанчок кестик бижек безин менде чок, машинама база кандыг-даа кам-галал чок, силерниң араңарга, силерниң-биле кады ажилдаар мен деп, бодумну таныштырдым. Бөдүүн ингуш өг-бүлениң бажы-ңыга чурттадып каан. Ылап-ла харын бөдүүн ингуш, осетин улус аразына чоруп турдум. Олар мени ашкарар-чемгерер, арага-дарызын кудар. Тывага ажилдап турган дөрт ингуш, ийи чечен-биле таныжып алган мен. Олар боттарын «Тывалар бис» — дээр. Хөй ингуштар, осетиннер-биле таныжып ап, оларның аразын-га чаңчыга берген мен — кор-гар чүвем чок. Чоннун аразында хүндүткелдиг, баштакчы кижилер бар боор. Ингуштарның, осетин-нерниң баштакчы кижилери-биле ужуражып, Ингушетияда, Соңгу Осетияда байдалды чугаалажып, Ингуш Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарынга соңгулдаларны организаастар та-лазы-биле ажилды чон аразына чорудуп турдум. Чүгле ынчаар ажилдаарга, кижилер сени билип алыр.

Бир катап мындыг хөктүг таварылга болган де. Бир гене-рал Грузия баргаш кээли дээр-ге, ынаар чорупкан бис. Ше-риг-грузин орук дургаар ийи-үш бажыңныг аулдарда аш-чем садып алыр садыг чок. Орукка аштай берген бис. Крестовый деп арт кырынга четкеш, дедир ээптивис. Орук кыдында аул-да бир кижилер одаг кысып алган ораарын көргөш, машинаны док-таадыпкаш, оон чанынга чеде бердим. Ол грузин одагда эът шиштеп алган олур. Мендиле-жиримге, демги грузин: «Чимит-Доржу Байырович!» — деп, бо-ла. Кайгап каан мен. Чугаалажы бээривиске, Мөңгүн-Тайгага тудуг тудуп турган, мени таныыр кижилер болду. Ол грузин бисти одаанче чалап, ашкарып-чемгерип, чача дээр арагазын кудуп, са хүндү-лээн болбазыкпе.

Кижилер аразынче кирип, тус черниң эрге-чагыргалары-биле сырый ажилды чоруткан түнне-линде чон Ингуш Республиканың Президентизинге Руслан Аушев-ти соңгуп алган. Ол соңгулдалар ингуш биле осетин улустарның аразында чөрүлдээрлини чавы-рылдырган. Мооң-биле холбаш-тыр кончуг улуг митинг болган. Аңаа мени хамык чон мурнунче үндүрүп, папаха бөрт, алдын-биле каастап каан кинжал, ак база кара ийи буркалар эккеп сунду. Ак бурка хирленинчел боор дээш, кара бурканы шилип алдым. Кин-жал, папаха, бурка белекке бээри Кавказтың улустарының эң бедик хүндүткели боор чүве-дир. Папа-ха биле бурканы Алдан-Маадыр аттыг музейге төөгүнүң херечизи кылдыр берип каан мен. Кинжал-ды бодумга арттырып алган мен, чүге дээрге Кавказтың улустары-ның чаңчылы езугаар белекке берген кинжалды эр кижилер боду эдилээр ужурлуг.

(Уланчылыг).

ТЫВАНЫҢ МАЛЧЫННАРЫНИ

Мөңгүн-Тайганың мурнакчы сарлык кадарчызы Владимир Чоргаар.

Үш хүн үргүлчүлээн байырлар-дарның эң сонуурганчыг болгаш чараш хемчеглериниң хөй кезин Тос-Булакка болган дээр болза, хөөредиг чок. Аңаа сентябрь 5-те өглер хоорайының ажыдышкыны-биле малчыннар байырлалы «Наадым — 2014» эгелээн. Тос-Булактың оргу шөлүңге республиканың 16 кожууну өглерни база Тожу кожуун тос-чадырны тиккен. Кызыл, Мөңгүн-Тайга кожууннарның өглери келген чоннуң кичээнгейин дораан хаара туткан. Өглерниң ишти-даштын долузу-биле дерээн: кидис болгаш алгы-кештен чадыглар, кончуг нарын угулза хээлер-биле каастаан дериг-херекселдер, тыва эр, херээжен кижиниң идик-хеви, аъттын дериг-херексели дээш, оон-даа өске чүүлдерни тыва чоннуң езу-чаңчылдарына, төөгүзүңге даянып тургаш күүсеткен. Хадың ыяштан чазап кылган, эргек бажы хире хемчээлдиг тоолчургу аңнар-биле каастаан тос-карактан эгелээш, «Тыва биле Россия 100 чыл» деп бижикти сырып каан өгнүң даштыкы кидис шывыына чедир чүнү чок дээрил. Бо-ла бүгүнү кижини төнчү чок кайгап туруксаазы келир болду. Кожууннарның өглеринден аңгыда республиканың янзы-бүрү албан черлериниң өглерин база аажок сонуургадым. ТР-ниң Өөредилге яамызының өөнүң ээлери тыва езу-чаңчылдарны езулуг сагып билер, кончуг эвилең-ээлдек улус болду. Өгнүң херээжен ээзи Тываның кадрлар эде белеткээр болгаш билиглер бедидер институтун башкызы Байлак Салчак тыва өг дугайында солун тайылбырны кылды. Дараазында ТР-ниң Хамаатны камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң өөнге аалдап барды-выс. Изиг сүттүг шайны аартап ора, оларның өөнүң онзагай талаларын чугаалаштывыс. Агентилелдин өөнүң иштинде чагыг езугаар чазап кылган орун, аптара, стол, сандайлар өскелерге дөмөйлөшпес бир тускай хевирни кирип турар. Черле ынчаш өг бүрүзү дыка шыырак белеткенген деп болур. Кайы-даа өгге кирерге, бир-ле солун болгаш тывынгыр чүүлдер бар. Ынчангаш мөөрейниң жюри кезигүн-неринге тергиин өгнү шилири берге болган. Ынчалза-даа мөөрейниң негелделери езугаар Мөңгүн-Тайга ко-

Эрзинниң «Бай-Хөлдүн» арга-дуржулгалыг тежежиз.

жуунуң «Мөген-Бүрен» КУБ-тун эң тергиин деп тодараткан. Ы болгаш үшкү черлерге Эрзин бо Кызыл кожууннарның өглери төл болган.

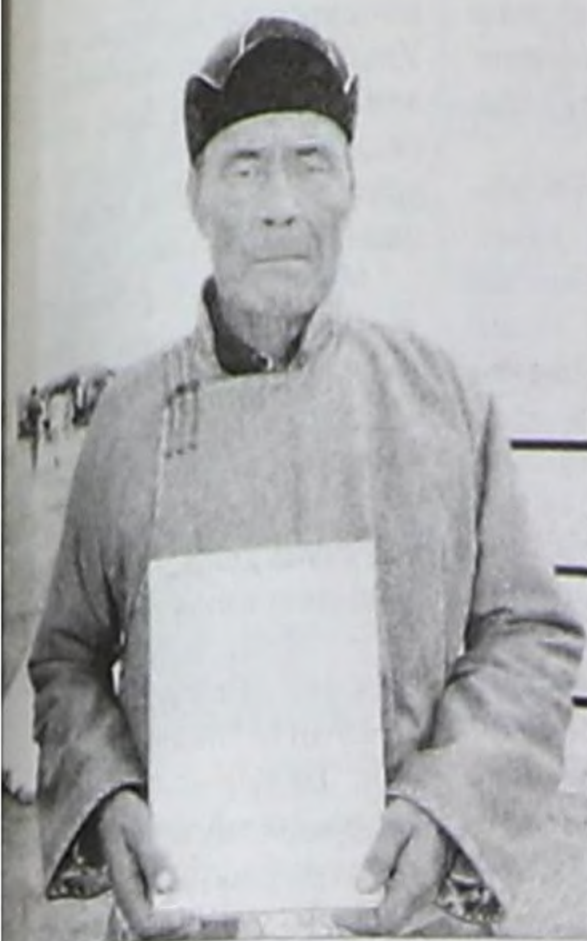
Ол-ла хүн кожууннарның илеринден тургустунган байы чыскаал эрткен соонда, муңдан малдыг малчыннарга ТР-ниң кайы-агы болгаш аш-чем сай Самойлов Монгуш, ТР-ниң хөй-н палатазының даргазы Хонук Монгуш муңчунуң шынзылгала тывыскан. Олар дээрге Бай-Тайга жуундан — Борис Сарыглар, Налай Саая, Барыын-Хемчик кожуун — Айдыс Хомушку, Сергей Күжү, Өвүр кожуундан — Борис Шол, Сылдысмаа Монгуш, Сергей Дугак, Кара-Кат Ооржак, Сүт-Хөлд — Эрес Ооржак, Чөөн-Хемчиктен Орлан Куулар, Чаа-Хөлд — Ад Чатпак, Улуг-Хемден — Бай-Де Анай-оол, Чеди-Хөлд — Вячеслав Маскыр, Тес-Хемден — Андриан Кугаалай, Андрей Бызаакай, Би-Хөлд — Татьяна Сувакбут, Танды — Николай Шыырап олар-дыр.

Тергиин малчыннар: Эрес Ооржак, Арина Лопсан, Светлана Ооржак, Мирон Мунзук, Калдар-оол Херт Айлан Баазан, Владимир Докдун, Татьяна Сувакбут, Виталий Эренч

АЛДАР!

Өглер хоорайындан

Барын-Хемчик кожуунун муңчу малчыны Сергей Күжүгет.

«Чылдың тергийн чылгычы» аттың эдилекчизи Андрей Дартанович ОНДАР:

— Кызыл кожуунун Шамбалыг аксында аалда өз-бүлөм-биле мал кадарып турар мен. Ажылыбыс кол-ла угланышкыны — тыва уксаалыг чылгы малды өстүрери. Өөм ишти Алефтина Кадыр-ооловна-биле 4 ажы-төлдүг, 1 уйнукутүг бис. Кайыбыс-даа көдээ ажыл-агый эртемниг — өөм ишти Тимирязев аттыг академияның экономика факультетин, бодум ТКУ-нүң көдээ ажыл-агый факультетин дооскан мен. Кылып-ла турар ажылыбыс мал ажылы, чылгы малдан аңгыда хой, инек дээш, шуптузун азырап турар бис. Тывага бир дугаар арат ажыл-агыйын эгелзэннерниң бирээзи бис. 2011 чылда ТР-ниң Чазак Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол «ТР-ниң алдарлыг малчыны» деп атты тывыскаан, а бо чылын мындыг шаңналга төлөптүг болганым ол. Ол чүгле мээң шаңналым эвес, өөм иштинин, дузалакчыларымның тиилелгези-дир.

Бо эрткен улуг байырларды өөрүшкү-маңнайлыг эрттирдис. Шупту хемчеглерни өз-бүлөм-биле көрдү-вүс, чараш-дыр, дыка бедик деңгелге эрткен, чаартылгалар хөй-дүр. Тос-Булакка аът чарыжында ажы-төлүвүс-биле машина мунуп алгаш, аъттар-биле деңге чоруп турдүвүс. Тос-Булакка аът чарыштырып үндүрер кажаларны чылдың-на бистер белеткеп турар бис. Малчын, көдээ кижиле шаңнал алырга хөй-ады, тура-соруу бедейир, улуг деткимче-дир деп бодаар мен. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы, Кызыл кожуунун көдээ ажыл-агый удуртүлгөзү көдээ ишчилерни деткип турарына өөрүүр-дүр бис.

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 100 чылынга тураскааткан Наадым байырлалынче бистиң республиканың малчыннары эки көргүзүлгө кирген. Мал бажының саны-биле Сибирь федералдыг округта Тыва Республика бирги черни быжы-биле ээлеп турар. Мындыг улуг байырлар таварыштыр Тывага ол дег эки белек кайын турар. Тываның малчыннарына, көдээ ишчилеринге алдар!

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Светлана тулуш: «Тыва — мээң бажыңым...»

Хээлиг Ирбен-оолович, Светлана Васильевна Тулуш-тар республиканың хөгжүлдизинге улуг үлүг-хуузу кириген дээр болза, чазыг чок боор. Хээлиг Тулуш — ТР-ниң Дээди судунуң кеземче херектерининг талазы-биле коллегиязының даргазы, ТР-ниң алдарлыг юризи, а Светлана Тулуш — Росс-даңзының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу, «Россияның юристер ассоциациязы» хөй-ниити организациязының регион салбырының кежигүнү. Ынчангаш республика хүнүнге турсааткан тускай үндүрүлгеге төлөптиглер дилеп тургаш, интернационалчы өг-бүлениң херээжен ээзи-биле ужуражып, сонуургаан айтырыгларымны салыр аргалыг болдум.

— Хээлиг Ирбен-оолович-биле каяа таныжып алган силер? Өг-бүлөңер-биле таныштырып көрүңерм?

— Өм ээзи-биле Томскиниң күрүне университетининг юридиктиг факультетинге чаңгыс бөлүккө өөренип турган бис. Ол мени мурнай бир дугаар курсту доозуп турда, шериг-же кыйгырткан. Шериг соонда бистиң бөлүккө өөрени берген. 4 дугаар курска Алтай крайның Рубцовск хоорайга кудавысты эрттирген бис, а 5 дугаар курска улуг уруувус Айсуу төрттүнген. Мээң ада-ием аңаа чурттап турган. Дышта-нылга үезинде ада-иелеривиске 2-3 хонук бурунгаар: «Өглен-иривис ол» — деп дыңнаткан бис. Хээлиг Ирбен-ооловичининг авазы: «Кайы кожуундан келин алыр бис?» — деп, айтырганы солун болган. Сара Ырышевна Рубцовскиге болган кудавыска чедип келген. Бистиң ада-иевис бүгү назыында таныжар улус ышкаш, дораан-на эпиг-найыралдыг аралажып эгелзэннер. Дээди өөредилге черин дооскаш, 3 чыл Рубцовскиге чурттаан бис. Хээлиг Ирбен-оолович аңаа прокуратурага, а мен уруумну 1 чыл азырааш, университетти 1994 чылда дооскаш, хоорай судунга шийт-кекчининг дузалакчызы болуп ажилдап турган мен.

Ачавыс Кызылга Федералдыг айыыл чок чоруктуң албан черинге ажилдай бээрге, 1995 чылдың декабрь 1-де Кызылга уруум-биле чедип келгеш, декабрь 13-те ТР-ниң Юстиция яамызынга ажилдай берген мен. Мээң бир дугаар ынак коллективим ол. Түр када ажилдап киргеш, документтер, билдиришкinnerни шын бижип, харыылар тургузарын өөренип, ажил-биле аңаа танышкан мен. Арга-дуржулгалыг, чөптүг Сергей Степанович Күжүгеттинг удуртулгалы-биле республиканың ынчангы хоойулары, дужаалдары хүлээп алдынып турган. Анна Ахметовна Абрамова, Зарина Маадыровна Күнзек мени, юрист кижини, мергежил аайы-биле «бижип, номчуп» өөредип каан деп болур. Ол меңээ улуг школа болган деп санаар мен.

1998 чылда Сергей Степанович өнчү-хөреңги бүрүткээр

чаа албан черининг удуртукчузу болур сен деп чугаалаарга: «Ону удуртуп шыдаар мен бе, беле мен бе?» — деп, хөй-ле айтырыглар мурнумга тургустунуп келген. Аңаа ажилдаар күзелим турган, а ону удуртуп дээрге улуг харысалга болгай. Өм ээзининг, ада-иемнинг, коллективиминг улуг деткимче-биле чаа тургустунуп турар албан черинге ажилдай бердим. Ол үеде улуг уруум Айсуу республиканың күрүне лицейининг 1-ги класынче кирген. Удуртукчу ажилга ажилдаарга, өг-бүлөгө үе эвээш болурун база билип турдум. Ынчалза-даа ажилдаа, өг-бүлөмгө-даа үени чедиштирип турган мен.

дап алыр эвес, а улуг күзөл, өөрүшкү-биле баар болза эки. Мен шак ындыг мен. Өнчү-хөреңги талазы-биле меңээ арга-сүмезин кадып чораан оралакчыларым, нотариустар Эва Канчировна Доржу, Светлана Николаевна Пеганова база 1999 чылдан эгелеп амгы үеге чедир кады ажилдап турар коллегаларым Анна Петровна Бочкарева, Елена Викторовна Белявская оларны хүндүткел-биле адап болур мен. Олар меңээ өнчү-хөреңги дугайында хөй билиглерин дамчыткан. Оларның чаа тургустунган албан черинге кириген үлүг-хуузу аажок улуг дээрзин демдегледип каайн.

— Интернационалчы өг-бү-

дилге чылын азы аңгы-аңгы олимпиадаларга тирилгелиг черлер алыр болза, чүге дыштанмас деп.

Өг-бүлөм ыяап-ла эът холумактыг чем чииринге ынак. Дыштаныр хүннерде чем кылыр сонуургалдыг мен. Хөй эьдин духовкага хаарып бээр чаагай чаңчыл болган. 70 чылдар төнчүзүндө ачам Узбекистан-че сургакчылап чорааш, манты кылыр сакпың болгаш ону канчаар кылырының рецептин эккелген. Ынчангаш манты кылырының чажыттарын меңээ өөреткен. Ол база бистиң ынак чемивистиң бирээзи. Чаа чем рецептилерин интернет четкизинден көргөш, белеткээр

долдур номнар садып эки Уруглар ол үезинде чара хеп сонуургаар боор ийн садыынга чаа ном кээр уругларымны ном садып шаанда, үндүрери берге.

Мээң сөөлгү номчаан — Грегори Дэвид Робертс «Шантарам» дээр ному. Чылдарда номчаан кайт номнарның бирээзи ол.

— Республикада кудуртукчулар силернигыш-сеткилицерге чогуу

— Мээң бир дугаар тукчум Сергей Степанович Күжүгетти аажок хүнд мен. Бүдүн коллективим-биле дөмей ажилдаар кудуртуп-баштаары белем болгай. Чаңгыс-даа д чугааланмай, оожумнарын айтырыгларны шилээри дээрге база арга-дугаа херек. Кым каш шакта чораанын хынап турбайн бир салбырда специалист-лынга күш четпейн, чедир байн турар болза, ол кидораан ажилдан үндүр өске салбырже шилчидип, база шенеп ажилдадырмызыдар кижини. Ол ажилды бүрүзүнүң бот-тускай өөренип көөр турган. Сергей Степанович — юрист мерлиниң чажыттарын ажы мээң дээди башкым-дыр.

Тыва херээжен чонну даар чүүлүм — хөй ажы-төл тургаш, боттарын маалар деп санавазында. Уруглары дээрге оларның ааске 3-тен хөй ажы-төлдүг болуларга өөрүнчүг, чоргаара болуп турары онзагай-дыр.

— Уруглар кижизидинде эң кол чүүл чүбодар силер?

— Ажы-төлге өг-бүлө бажыг чөлөңгүш болур улуг. Нарын айтырыглар туртунуп кээрге, ада-иези дузакдып, деткиптер деп билкиниг болуру чугула.

— Тывага чурттааның бээр 15 чыл чеде берген. Аңаа хамаарыштыр кай үнелел берип болур силер?

— Тыва — мээң бажыңым. Мында өг-бүлөм, санныг дөргүл-төрелим, аажылым бар. Мен Тыва кончуг берге 1995 чылда кел мен. Он беш чыл дургузуп чурттапкы чоннуң амыдыр чуртталгазының денчели берген. Амгы үеде октаган тудугларны тудуп, ортарны чаартып, ногаанчыды ажилын чорудуп, чаа туду немешкени каракка көскү. Райда Национал музей, ТР-ни Арбитраж, Дээди суду чаа туттунуп турар Аныкка өргээзи кайы хире чарашы. Ол ажил чүгле Кызыл хоорайда эвес, а кожууннарда чаартылгалар кайы хөй. Хоорайлардан аалчылар, квадан акым кээрге, Национал музейге чедирип, солун делгелерни, «Хааннар шынадының» алдын эртинелерин, «Будын-Булак» этнотөвүнге, хөлдеривисче чедирдивис.

— Айтырылгарга харыы бергениңер дээш четтирдир Светлана Васильевна.

Шончалай ХОВА

Хээлиг Ирбен-оолович, Светлана Васильевна улуг уруу Айсуу, ада-иелери-биле. Рубцовск хоорай, 1998 чыл, декабрь 7.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

Улуг уруум Айсуу ада-иезин салгап, Москваның күрүне университетининг юридиктиг факультетининг 3-кү курсуңда өөренип турар. Хеймери Айлана Кызылдың 15 дугаар школазының 6-гы класын дооскан. Ол чуруттунар салым-чаянныг болгаш Кызылдың Н.Рушева аттыг уруглар уран чүүл школазында чурулга салбырында өөренип турар. Уругларывыс ачазын кара олчаан дөзөп алган. «Ачазының уруглары» деп болур.

— Тываже көжер шийтпирлиг базымны кылыр бетинде чигзиниг турду бе?

— «Өг-бүлөм кайда болдур, мен база ында мен» — деп эгезинде-ле шийтпирлеп алган мен. Ол үеде эш-өөрүм «Тывадан хамааты чон көжүп турар-дыр, а сен аңаа чурттаары-биле чорууруң бе?» — деп кайгап шаг болган. Мен бодум улуг өг-бүлөгө өскөн мен. Хөй санныг дөргүл-төреливис байырлардарда шупту чыгып, хөглээри чаңчыл апарган. Өм ээзининг авазы кады төрзэннерлиг, ынчангаш мында мээң дөргүл-төрелим эңмежок. Бот-боттарывысты деткижи, нарын айтырыгларны демниг шийтпирлеп турар бис. Тыва биле Алтай крайның агаар-бойдузу колдуу дөмей, кыжын соок, чайын изиг.

Кижиниң чүгле хүн эрттирип, акша-төгери ажил-

лениң онзагайланып турар чүүлдери бар бе?

— Эр биле кыс кижини кандыгдаа омактыг болза, олар чаңгыс сонуургалдыг, бот-боттарынга ынак, эки билчир, хүндүлөжир, эп-найыралдыг, быжыг тура-сорукут болза, өг-бүлө быжыг болур. Ынчангаш ылгал чок деп санаар мен.

— Юрист мергежил шилип алырыңа кым идиг бергенил, Светлана Васильевна?

— Авамның изин салгап, шилип алган мен. Ол бүгү чуртталгазында Рубцовск хоорайның милициязының истелге салбырынга ажилдаан. Хүндүлүг дыштанылгаже милицияның подполковниги эргелиг үнген. Ажилыңа ынак болгаш, аңаа бердинери авамдан дамчып келген.

— Өг-бүлөңер-биле хостуг үеңерни канчаар эрттиредир силер?

— Шөлээ үезинде Кара-Далай кыдыыңа, Алтай крайга, даштыкы чурттарже аян-чорук кылырынга ынак бис. Терехөлге, Дус-Хөлге, «Эржей» дыштанылга баазыыңа дыштаныр бис. Хеймер кызыыс Айлана чоокта чаа «Океан» лагери чораан. Ону аажок магадап, сонуургаан. «Даштыкы чурттар чоруурунунг орнунга далай кыдыыңа дыштанырга, кайгамчык-тыр. Келир чылын база чоруур мен» — дээн. Бир эвес эки демдектерлиг өөре-

база солун. Мээң кырган-авам, кырган-ачам украин омактыг. Ынчангаш соодукчумда борщ албан турар. Оон аңгыда картофельден, творогтан варениктерни кылып, капустаңы бодум дузаар мен.

Шагаа байырлалын уткуурда, бажың-балгатты арыглап, артыжап, айызап, ак чемни, манчы-хуужурну белеткеп уткуур бис. Өм ээзининг авазы моон мурнунда келгеш, кандыг чем кылырын өөредип турган. Ол дириг турган болза, уйнуктарын чайлагга, кыштага дыштандырып, тыва дылын өөредип каар турган ийик.

Неделяда 3 катап, ажил соонда, Ярыгин аттыг спорт залында бассейнге эштип, тренажер залынче албан баар бис. Айлана ачазы-биле дыштанылга парыыңа агаарлаарыңа ынак. Даң бажында ында агаар арыг, кушкаштар ырлажып турар болгай. Оон аңгыда бажыңга шупту чыгып, кино көөрү база чаагай чаңчылдары-выстың бирээзи.

— Өг-бүлөңерниң үнелиг езу-чаңчылдары бар ирги бе, Светлана Васильевна?

— Бис шупту номчуттунарыңа аажок ынак бис. Ада-иевистен арткан библиотека-выс дыка улуг, ону хумагалап, уругларывыска арттырып бээр бис. Чоокта чаа хеймер уруувус Новосибирск хоорайже олимпиадага киржип чорааш, сумка

ТЫВАЛАРНЫҢ УС-ШЕВЕР УРАН ЧҮҮЛҮ

Хамның алгыштары.

Алдан-Маадыр музейинге сентябрь 5-те «Тываларның ус-шевер уран чүүлү» деп мөңгүн кылыглар делгелгезинин ажыдышкыны болуп эрткен. Улуг байырларлар эртип турар болгаш ындыг бе, музейде келген чоннуң хөөнү бедик, каас-шиник кеттинген, байырлар шинчилиг. Делгелгени театржыткан көргүзүп-биле бурун шагның хамы дүңгүрүн соктап, музейин оран-савазын арыглап, оран-делегейин элдерин кыйгырган алгыштарын ыр-лап тургаш ажыткан.

Уран чүүлге сонургалдыг аалчылар-ангыда Күрүне Думазының депутады К. Шойгу, Кызыл хоорайның баштыңы И. Оюн, ТР-ниң өөредилге болгаш эр-сайыды К. А. Бичелдей, ТР-ниң куль-сайыдының бирги оралакчызы В. Н.

Лапшакова олар киришкен.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей мындыг чараш мөңгүн байырларынга кээп киришкен чонга байыр чедирип: «Мөңгүн дээрге чер-чуртувустун каас-чаражы-дыр. Ус-шеверлерниң холунга мөңгүн чараш дүрзүлөр бооп хуула бээр. Мөңгүн — тываларның бурун шагдан эдилеп чораан үнелиг металл, ол арыг, чымчак сеткилдин демдээ-дир. Сагыш-сеткилерниң мөңгүнүн кадагалап чорунар» деп чараш, угаадыглыг сөстөр-биле чагаан. Алдан-Маадыр музейинин директору В. С. Чигжит бо делгелгени чыып, дерип каастаан ажылдакчыларын база ТР-ниң Культура яамызының деткимчези дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Музейинин ийги каадында улуг өрээлде бурун шагның тыва шеверлеринин мөңгүндөн кылган эдилелдерин дерзэн болду. Ында кадын кыстарның каасталгалары, эр кижинин эдилелдери оттук, бижектен эгелээш, тыва аъттын бүрүнү-биле дериг-херекселин делгээш. Ылаңгыя херээжен кижинин кызыл шуру карактарлыг 990 үнелиг мөңгүн сыргаларын көргөш, ол үениң дарганнарының ус-шеверин магадал ханмадым.

Чоннуң кичээнгейин залдың ортузунда тургускан мөңгүндөн кылган субурган хаара туткан. К.А. Бичелдейнин тайылбыры-биле бо «Тыва бижиктин мөңгүн тураскаалын» тургузарда, 22 кг арыг мөңгүндөн кылган. Оон дөрт ханазында кириллица, латин, тибет, эрте-бурунгу моол бижикти сиилбип кылган. Субурганның шыпшык бажында кадыг демдекти кылганы ужур-уткалыг. Кадыг демдек — тываларның өске чоннардан ылгалып турар демдээ деп бо-

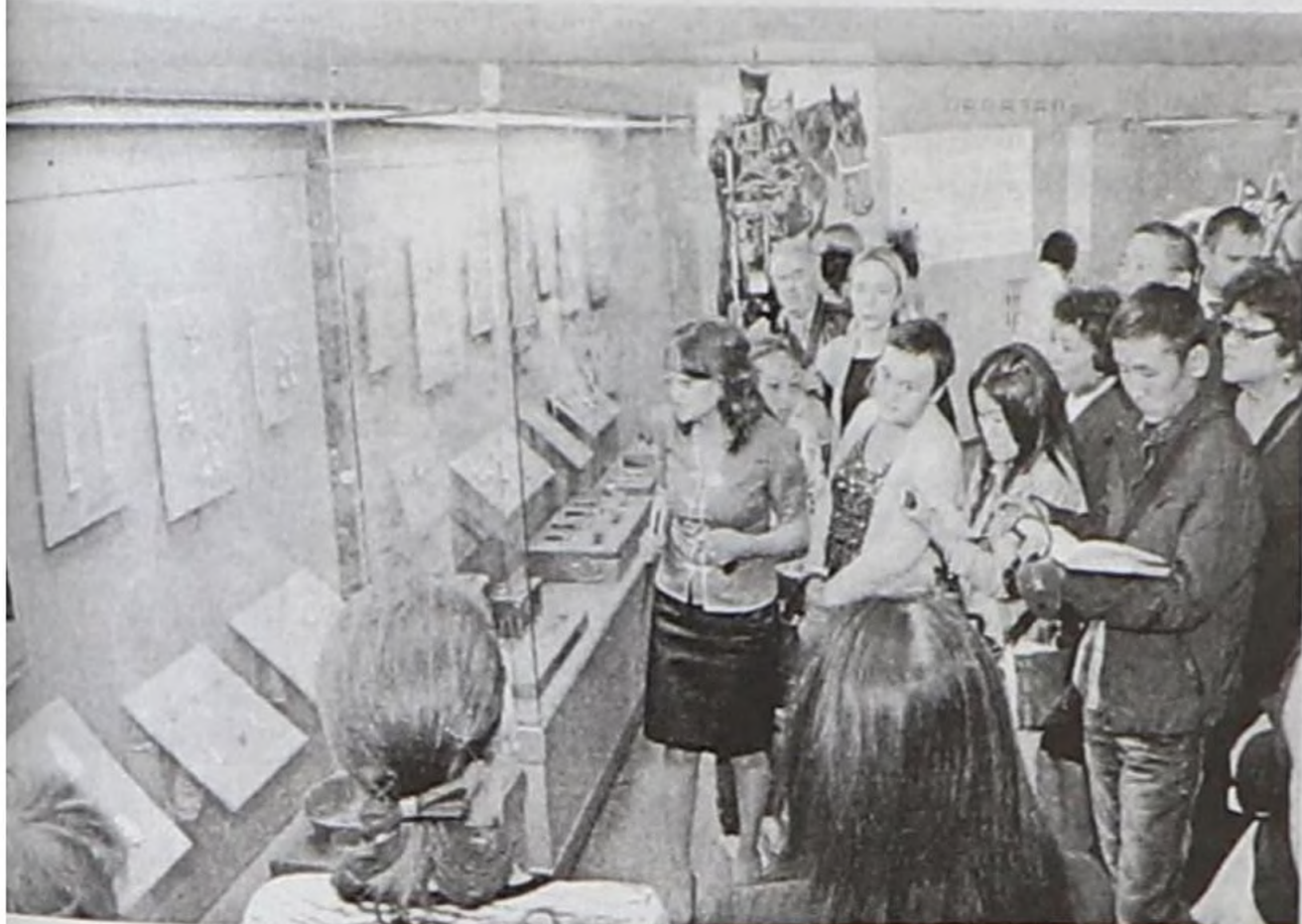
Тыва бижиктин мөңгүн тураскаалы.

лур. Кадыг демдекти каш-ла сөстөрдө бижип турза-даа, дыка хөй сөстөрни чугаага ажыглап турарын Каадыр-оол Алексеевич демдегледі.

Алдан-Маадыр музейинин төөгү килдизинин эргелекчизи Шончалай Момбужаева Ондардан кыска тайылбырны диледис: «Мында аъттын дерин биле херээжен кижинин каасталгаларын санавакса, колдуунда улустун эдилевейн барган эдилелдерин делгээш. Бо делгелгениң бир дугаар коллекциязын эрткен чүс чылдың 20-30 чылдарда чыгган. 1950 чылдарда дыка хөй эдилелдерни музейинин ажылдакчылары бүдүн Тываны кезип тургаш, колдуунда Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем кожууннарда чыгган. Дыка хөй дарганнарның ат-сывы билдинмес. Эрзиннин

Нарындан ус-шеверниң кылган бижектери, Барыын-Хемчиктен Ооржак Шыдыраа дээр дыка шыырак дарганның ажылдарын мында делгээш. Амгы үеде тыва аян-биле ажылдап турар ус-шеверлер, дарганнар-дан Николай Самданны, Сергей Кочааны, Владимир Салчакты, Кенин Сатты адап болур. Кожууннарда ам-даа ат-сывы билдинмес дарганнар бар, чижээлээрге, Венера Никулина, Олег Хомушка база Каң-оолдарның ажылдарын демдегледі болур».

Тыва чоннуң мөңгүнү бурун шагдан амгы үеде чедир ажыглап чоруурун, кижинин көрүп көрбээни чараш эдилелдерин, бүрүнү-биле мөңгүндөн кылган кылагар ак субурганны караа-биле көргөш, чоргаарланып, магадаар.

Экскурсоводтун тайылбыры.

Мөңгүндөн кылган оттук, бижек болгаш тыны.

Скиф алдыннары фото-чуруктарда

Чурукчулар бажыңыга «Скифтер эртинези» деп фото-чуруктар делгелгезинин ажыдышкыны болуп эрткен.

Улуг шил соңгаларлыг, өттүр көстүп турар ханаларлыг чаа өргээниң адаккы каадын фото-чуруктар-биле долдур делгээш. Ында Хааннар шынаазының алдыннарын фото-мастер Андрей Бронников бодунуң көрүжү-биле бир онзагай көргүскен. Кара дөжекте алдындан кылган кылыгларны улгаттыр, тода тырттырган ажылдарын көөрге, кижини адырылбайн баар, бир-ле сорунзалыг. Чижээлээрге, бурунгу шеверлерниң кылганы даңгы-наның алдын дээрбээнде иви-лерни база угулзалай сиилбээш он ийи адыр сыынның дүрзү-

зун чырык дузазы-биле көргүскени чараш, тывызыксыг, бир тускай.

Национал музейинин ажылдакчызы Светлана Тулуш скиф алдыннары-биле моон мурнунда чоок ажылдап турган болгаш, бо удаада мастерниң фото-чуруктарында дүрзүлери бир өскээр көргенин, мурнунда эскербээш нарын чүүлдерни ам онзалал каанын чугаалады. Уран чүүлге сонургалдыг аалчылар база езулуг профессионалдың ажылдары-дыр деп демдеглээш.

Андрей Бронниковтун кол эртеми — геолог. Ол бойдус чурумалыңа (пейзаж) ынак болгаш баштай ажылының аайы-биле тырттырып тургаш, чоорту сеткүүлдерге чуруктарын салып эгелээш. Оон ажыл-

дарын Nathional Geographik, Geo дээш, оон-даа өске улуг, ат-алдарлыг сеткүүлдерниң арыннарындан көрүп болур.

Делгелгени Лариса Шойгу биле Алексей Бронников кызыл кожааны кезип ажыткан. Бо делгелгени Сергей Шойгунуң Культура фондузунуң деткимчези-биле эрттирип турар. Келген аалчыларның бирээзи ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем сайыды К. А. Бичелдей чыылган аалчыларга байыр чедиргеш, Сергей Шойгу база оон фондузу тыва культураның сайзыралыңа дыка улуг деткимчени көргүзүп турарын демдеглээш.

Алдынай СОЯННЫҢ
белеткээш материалдары.
Чигис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Хааннар шынаазының алдын дүрзү.

Фотомастер
Андрей Бронников.

100 чылдаан байыр-дарның бир дугаар чүнде чаа ажыттыңан

Надежда КРАСНАЯ: «Тывага төрүттүнгенимге чоргаарланыр мен...»

База бир кайгамчык өткүт үн сентябрь 8-те театрда чаңгыланган. Ол дээрже Россиянын болгаш Тываның Улустун артизи, Москваның күрүне филармониязының солизи Надежда Краснаяның күүселдези-дир.

Концерт эгезинде ТР-нің Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак: «Бистиң Тыва биле Россияның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чыл оюн демдегеп эртирип турарыбыс, Силерниң салым-чолуңар-биле, Кызыл хоорайны удуртуп чораан ачаарның ады-биле база сырый харылзаалыг байырлалдарыбыста келгениңер дээш Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун

болгаш бодумнуң өмүнээмден өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис. Силерге чоргаарланыр бис. Тывада Силер ышкаш салым-чаянныг ыраажылар ам-даа төрүттүнгеним — деп үнелээш, боодал чечекти Надежда Краснаяга сөңнээн.

Кызыл хоорайның баштыңының оралакчызы Аяс Лопсан аалчыларга байыр чедирбишаан, оларга «Кызыл хоорайның 100 чыл ою» медальдарны тывыскаан.

Алдарлыг артистиң ырыларын хөгжүмде үдеп келген, ооң өөнүң ээзи, Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы, концертмейстер Вадим Федоровцев чылыг, чымчак сөстөргө өөрүшкү-биле харыылаан:

— Бөгүн Силерге концерт көргүзери — биске улуг хүндүт-

«Ынак аялгаларым» концерттиң эгезинде.

кел-дир. Ооң-биле чергелештир сагыш-сеткиливис дүвүрөп, сүрээдеп-даа тур бис. Чүге дизе Надяга Тыва Республиканың орденин, а меңээ «Тыва Рес-

публиканың Културазының алдарлыг ажилдакчызы» атты тывыскаан болгай.

Кызылга келири — биске улуг аас-кежик-тир. Силер-

ниң-биле бир дөмей бай найысылалдың чаартың дуг-сууру немежип, сай турарыңа канчаар-даа өөрүүр-дүр бис. Тур «Азия төвү» тураскаал ч да чурттап турар болгаш эриин байырлалдарга каш-ла хонук иштинде канын караавыс-биле көр дээш сагыжывыс аарып Ынчалза-даа тудугжулар хейлер! Байырлалдарга хем эриин, тураскаалды доозуптулар.

Зал долу көрүкчүлери тистиң баштайгы ыры — тислав Кенденбилдин «биле Белекмаа» деп композицияны магадаткан. Дара да ооң күүселдези делегей классиктериниң да болгаш орус дылдарда ч дары-биле уламчылаан. Хуумда Дамбаа Хүреш-о «Ынакшыл чокта чурт чок» деп ырызын дыка сынып дыңнадым.

Анита ЦОЙ: «Тыва чон аас-кежиктиг, хостуг, чоргаар чурттазын!»

Байырлалдар хүннеринде Тывага ыры-хөгжүм чаңгыланып, танцы-сам хамыкты кайгаткан. Ылаңгыя Россияның алдарлыг артизи Анита Цойнуң концерти Арат шөлү сыңмас чонну чыыпкан: кижжи бажы кизирт! Концерт эгелээр мурнунда, Россияның эстрада сылдызы-биле республиканың журналистери ужуражыр, каш айтырыг салыр аргалыг болдуvus:

— Силерниң бодагыңар-биле, Тыва —...

— Дүүн ужуп келгеш, Сизимге четтим. Силерниң чуртуңар кайгамчык чараш-тыр. Тыва черниң бойдузу байлак, чону эвилең-ээлдек-тир. Шөлдер, хемнер, даглар, эзимнер... Ындыг каас-чараш чурумалдан

кижиниң бажы дескинер-дир. Сибирге мооң мурнунда каш-даа катап чораан мен, ынчалза-даа бо удаада бир онзагай оранда аалдап келген-дир мен.

— Чаа чүс чылда Тывага чүну күзээр Силер?

— Мээң чоок өңүктөрим, төрээмнерим, тывалар, кызылчылар! Силерге демир-орук тудуун дүрген тудуптарын күзээр-дир мен. Силерниң делегейге орууңар ажык, таарымчалыг болзун! Ажы-төлүңер делегейниң дээди өөредилге черлеринге өөрөңзин! Бо кайгамчык черниң чону бай-шыдалдыг, аас-кежиктиг, хостуг, чоргаар чурттазын! Силерге ужуп кээп турарыбыс дег, силерниң чонуңар дыштаныр хүннерде Москваже хостуг ушкаш кээр апарзын. Ажы-төлүңер арбыдазын! Силерниң сто-

луңарга кезээде ынак чемиңер турар болзун! Мен ышкаш кезээде хүлүмзүрүп чоруңар, чүге дизе аас-кежиктиг кижжи ка-жан-даа хүлүмзүрүп чоруур. Ол ышкаш бот-боттарыңарга ынак болуруңарны күзедим. Байырлал-биле!

— Бо шакта сагыш-сеткилиңер байдалын кандыг сөстөр-биле илередип болур силер?

— Тыва бодум өөмнү сагындырар-дыр. Харын-даа өгбө чуртумда келген ышкаш мен. Бистиң карактарыбысты безин көрүңер даан дөмей-дөмей, аравыста өске кижжи чок.

— Тыва чонга кандыг ырыларыңар бараалгадыр силер?

— Ынак ырыларымы, база ол ышкаш силерниң-биле кады ырлаарын күзеп тур мен.

Ол кезээ Олег Сарыглар-

ның удуртулгасы-биле эрткен «Азия төвү» бөлүүнүң концертинин соонда, чоннуң хүн-зедир манааны ынак ыраажызы Анита Цой ТР-нің Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун чалалгазы-биле сценаже үнүп келген. Арат шөлүңге адыш часкаашкыннары диңмиттели берген. Анита Цой мөгөйкчилеринге бараан боорунун мурнунда: «Изиг күзелдер бүдөр. Бөгүн мында бис. Бүгү-ле эки чүүлдерни Силерге! Силерге болгаш Силерниң кайгамчыктыг, угааныг, тура-соруктуг Баштыңыңарга, Шолбан Кара-оолга, мөгөөр-дир мен» — деп чугаалаан. Чоннуң ынак ыраажызының ырыларын балет труппазының танцы-самы үдээн. Концерт дээрниң сылдыстары чедишкенде тараан — көрүкчүлери чарыңче орай дүн-даа далаштырбаан. Чараш үнүн сорунзазы ындыг күштүг.

Ол ышкаш...

Юбилейлиг хүннерде РФ-тин Камгалал яамызының Кара

далай флордунуң, Краснояр хоорайның «Енисейские э» ыры болгаш танцы ансамблири, Россияның эстрада сылдызы Елка, республиканың чүүл коллективтери удаара уран талантызын барыгатканнар. Оларның аразына ТР-нің Чазааның Национал кестри биле «Октай» ансамблиниң тыва, орус чоннары аразында найырлалды көрүкен ыры-кожаңнары оларга харылзаазын улам бажыла Россия биле Тываның демнежилгезинге чоргааралыг ыныктырган.

Байырлалды ыры-шоор, танцы-сам, оюн-көргүзүлгелери ле каастааны Тываның чоннуң хей-аадын көдүрүп, чуртунга ынакшылын күчүлдирип, тура-сорук-биле чураттырды деп болур. Ол дугайда концерт көргөн хоор хулүмзүрүг долган шыраагы сөглөп турган.

Шончалай МААТЫН
Чингис СААЯНЫН
тырған чуруктары.

Сады алыкчыларның кичээнигениге!

Тудугун кол материалдарының
сады ажиттыгын!!!

- чылыглар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажынның кырын,
- даштын кастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунтаалап каннаар монтаж херекселдери

Чылыг Абаканский өртектери-биге!

Сантехника

Одалга чылыгы, суг дамчыдар херекселдер

Сугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазасы 5-22-46

Кызыл хоорайның 9 дугаарлыг гимназиясын
оксан **Дынгыла Витальевна ТОЖУНУ** адын-
тыгаскан 17 БВ 0000096 аттестаттың читкенин
сандаалааш, ону күш чок деп санаар.

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртектиг өрээлдер
эжиктери болгаш 2900 рубльден өрү өртектиг
даштыкы эжиктер. Купе, Гармошка, дүрүп ту-
ар «Номчугаш» деп эжиктер. Аркалар, чылыг
ала, ПВХ плиткандан шала шыгылары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Тудуг каттыжыышкыны
ASIA-SIBERIA
чылыгы камгалаарының аргазы

«ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- одалга	- соңгалар
- суг хандырылгасы	- балконнар
- канализация	- кышкы садтар
- котелдар	- тамбурлар
- сантехника	- бажыңнар ханаларының
- газ-бетон	карттары
- кафе болгаш	- өрээлдээр ханалар
магазиннер эжиктери	- оран-саваларның
	даштын шилдээри

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а
(«Фрактал» баазазы)

**«Тудугун дөжээнден серизинге чедир»
тудуг болгаш шеверлел материалдары**

Август 28-тен сентябрь 14-ке чедир

Россияның болгаш Тываның
демнежилгезинин байырлалында тыва цирктин
үндөзлекчизи Владимир Оскал-оолга
тураскааткан цирк программасы

**«ПЕРСИЯНЫҢ
ЛЕОПАРДТАРЫ»
АТТРАКЦИОН**

Цирктин куполу
Кочетов кудумчузуна,
Амыдырал хандырылга
бажыңның дунда тургустунган.
Цирктин кассазы
Хөгжүм-шин театрында.

8-913-356-21-05

ООО «Цирк Сибири»

Телевирлиг үндөзинге парлаан

АбаканСтрой

Пластик соңгалар
Лоджияларни шилдээри
Жалпозтор,
рольставвиер
7 ховук дургунунда
белеткээр
Россияга бүдүргөн
өрээлдер аразының
демир эжиктери

3 чыл хуусааны магадылап турар
Бажыңнарың тварымчалыг кылдыр
кылып алыңар!
Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу,
151ж (Он дугаар школаның дунгу)
т. 8-923-265-3355, 8-923-544-5050, 3-14-22.

КХН Энергетика-тудуг чери дараа-
нда ажылчыннары хереглеп турар:

- шеверлекчилер бригадазын;
- бызаңчыларны;
- сери кылыр улустарны;
- дашчыларны.

т. 4-85-29, 8-905-920-41-01.

Чолаачыларны болгаш

ажылчыннары ажылга хүлээп
алыр бис. Ажылчыннарга не-
гелде улуг. Шалыңын кылганын
барымдаалааш төлээр, ол эки
болгаш чогуур үезинде үннер.

Тел: 8-929-313-1717

СИБИРСКИЙ БИЗНЕС

Тудуг-шеверлел материалдары:

кредиттер

Металлочерепица-1200 рубль;

РУСФИНАНС
БАНК

Профлист-1500 руб.;

Ондулин-430 руб.;

СМЛ-350 руб.;

Гипсокартон-300 руб.;

OSB, шуугай, чылыглаашкыннар, хоюдуглар,

хана панельдери, суг-эмульсия будуу, кара-саазын,

пенопласт, профильдер, монтаж көвүү,

быжыглакчылар болгаш өске-даа.

Адреси: Оюн Курседи кудумчузу, 54, тел. 8-983-259-49-51;
Интернациональная кудумчузу, 117, тел. 8-913-350-02-56.

Өртектөр парлаан үезинде шын болур.

СЕРТИФИКАТТЫГ.

Бистиң кады төрөөн ынак дуңмавыс, уругларының ынак авазы, эжиниң ынак кадайы
База-кыс **Дыкый-ооловна МОНГУШУ (Манайтары)** сөөлгү оруунче үдешкен ырак-
чооктан келген төрөлдөрдө, ачавыстың кады төрөөннеринге, акыларының, дуң-
маларының ажы-төлүңгө, улуг-биче чааваларына, кериннеринге, чаңгысклассчыларын-
га, кады-кожа чурттал чораан кожоларына, кудаларыныска, күдээвис Орланның кады
төрөөн угбазына, дуңмаларына, чоок төрөлдөринге, кады ажылдал чоруур коллекти-
винге, чаңгысклассчыларына база дуңмавысты үр үениң иштинде эмнеп, ажаал турган
эмчилеринге, угбаларының кады чурттал чоруур честелериниң кады төрөөн угбалары,
акыларына, ажы-төлүнүң чаңгысклассчыларына, клазының башкыларына моральдыг
база материалдыг дуза катканына сеткил-чүрээвистиң ханызындан четтиргенивисти
илереттивис.

Хөй санныг угбалары, дуңмалары, честелери, ажы-төлү база өөнүн ээзи
Орлан Каң-ооловичиден.

Бистиң ававыс, кырган-ававыс **Норбу (Оваа) Кыргысовна ОЙДУП** 87
лап чорааш үр эвес аарааш, бо өртемчейден чарлып чорутканы-биле, бис-
кажыдалывысты үлөжип, бүгү талазы-биле буянын хайырлаан чонувус-
сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип тур бис.

Эрзин кожуунуң Төлээлекчилер Хуралына база Эрзин кожуун чагыр-
ына, Тес-Хем кожуун чагыргазына. Эрзин, Тес-Хемниң кожууннары-
культура ажылдакчыларына, «Мери Кэй» компаниязының Тывада
ээлеринге, Кызылдың уран чүүл колледжиниң коллективинге болгаш
гүл-төрөлдөрдө, аймак-бөлүүвүстүң улуг назылыгы: акыларыныс,
телеривиске, угбаларыныска, честелеривиске, уруг-дарыг, күдээ, кенээт-
е, адаш, кудаларга, эш-өөрлеривиске, Куран арбанның чурттакчыларына
гаш келген кижилер бүрүзүңгө черге чедир мөгейип, аас-кежик, кадыкшыл-
күзедивис.

Уруг-дарыының болгаш чоок кижилериниң мурнундан.
Уруу Алдын-кыс КОМБУ.

МӨГЕЙИГ

Бистиң уруувус **Чинчи Васильевна МОНГУШ** Кыргыз Республиканың на-
ылаы Бишкек хоорайга хенертен чырык өртемчейден чарлып чоруткан.
чаш оолдары өскүс арткан. Ырак черден уруувустуң мөчүзүн эккеп алы-
га моральдыг болгаш материалдыг дузаны берге үеде чедирген Тыва Рес-
публичаның Чазаанга, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызына, Россия-
Кыргызстанда элчин черинге, Тыва Республиканың даштыкы харылзаалар
зы-биле харысалгалыг ажылдакчызы Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар-
дуңмаларыныс Семен Дажы-Серенович Монгушка, Владимир Комбуй-оол-
Кара-Монгушка, Болат-оол Тогбутович Ондарга, Чөөн-Хемчик кожуунуң
ары 1,2,3,4 болгаш кежээки школаның коллективтеринге, Чөөн-Хемчик ко-
жуунуң чагыргазына, ооң даргазы Байбек Надажапович Монгушка, уруувустуң
лдал чорааны Чөөн-Хемчик кожуунуң Пенсия фондусунуң эргелелинге,
даргазы Наталья Мергеновна Монгушка, суд-приставтар коллективинге,
азы Чаяна Эрес-ооловна Сарыгларга, Чадаана хоорайның «Юбилейная»
ермагының садыгжыларына, казначейство коллективинге, уруувустуң
ысклассчыларына, клазының удуртукчу башкызы Анна Чамыяновна Он-
а, огулустуң чаңгысклассчыларына, кожуунуң улус өөредилге эргеле-
е, даргазы Инна Байыр-ооловна Монгушка, Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал
мак школазының коллективинге, Кыргызстанда өңүктөрдө Олжобай
ни Тулобердиевтерге, Урана, Эльза Атокуровтарга, Кызыл хоорайдан,
-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Каа-Хем, Кызыл кожууннардан келген кады
эннеривиске, дөргүл-төрөлдөрдө, ха-дуңма чонувуска сеткиливис ха-
ндан четтиргенивисти илередип, черге чедир чавыс мөгейдивис.

Ачазы, авазы, дуңмазы, ийи чаш оолдары.

ЧҮГҮРҮК АЪТ КЫМНЫҢЫЛ?

Байырлал хемчеглери-ниң эң-не хөй аарыкчыларын чыгган спортчу маргылдаа — аът чарыжын сонургаары-биле чон тос кожууннардан келген дээр ийикпе. Агаар-бойдустун таарымчалы аажок: дээрниң хиндинде хир-даа чок, эмин эрттир изиг-даа, соок-даа эвес, чымчак салгын сырыннай каап турар.

Сентябрь 7. Тос-Булак.

Чылдың-на улуг хемчээлдиг аът чарыжы эрттирер чер. Республиканың ырак-чоок кожууннарындан чылгычылар эң-не, эң-не деп шилиттинген чүгүрүктерин каш хонук бурунгаар-ла мында эккелген. Тыва чоннуң эң ынак спортчу оюннарының бирээзи — аът чарыжында бо удаада эң ырак Тере-Хөл база Тожу кожууннардан чүгүрүк аъттар база бар. Малдар кулактарын сүвүртертипкен, баштарын сававышаан, тынын сула салыптарын четтикпейн манал, бурунгаар чүткүп каап турлар.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база республиканың малчыннар Наадымынга тураскааткан республика чергелиг аът чарыжының маргылдаазы 6 аңгы салыгга эрткен. Ниитизи-биле 610 хире мал чемпионнуң кожаазы дээш чидиг маргылдааларга киржиринге белен.

1-ги салыг. 4 харга чедир чүгүрүк чаваалар аразынга 136 аъттың чарыжын 15 километр хемчээлге салган. Бо удаада аныяк аъттар аразында республика, кожуун чергелиг мөөрейлерге күжүн шенээш, шаңналдыг черлерге үнген аъттар кайы хөй. Бирги салыгның аъттарының башкылы көстүп кээрге, чон хөлзеп-ле эгеледи. Камгалал бөрттерлиг, дугаарлар бижээн ылгавыр демдектери салгынга хөлбеңнээн, шала күдүйүпкен аът мунукчулары малының сыр маңы-биле финишче кирип эгеледи.

Наадым-2014 база каш дакпыр юбилейлиг байырларда тураскааткан чарышка Чыргакыдан Айдыс Монгуштуң 4 харлыг кара аьды хамыкты мурнааш, чемпион атты алгаш, эззинге 100 муң рубль шаңналды чаалап берген. **Ийи дугаарында** Хайыракадан Александр Түлүштүң калдар аьды ээлээш, мөңгүн медаль, 50 муң рубльдиң сертификадын алган. **Үшкү черни** Каа-Хемниң Бүрен-Хемден Арзылаң мөге Геннадий Монгуштуң калдар аьды ээлээн. Дөрттен сеске чедир

шаңналдыг черлерни Кызыл кожууннуң Шамбалыгдан Күчүтен мөге Аяс Монгуштуң 3 харлыг доруу, Өвүрден Айдыс Кууларның, Бай-Тайгадан Марик Тойбу-Хааның, Сүт-Хөлдөн Омак Сарыгларның, Чөөн-Хемчиктин Шемиден Василий Кууларның аъттары ээлээн.

Чоруктуг аныяк аъттар аразынга эрткен **2-ги салыг**да 46 аъттар аразынга Чөөн-Хемчиктин Теве-Хаядан Айдыс Саттың 4 харлыг доруу аьды бирги черни ээлээн. Дараазында шаңналдыг черлерни Бай-Тайгадан Дарган Салчак биле Халас-оол Салчактың, Улуг-Хемден Айдыс Кыргыстың, Чөөн-Хемчиктин Искрадан Аян Ондарның малдары ээлээн. Байза алган аъттарның эзлеринге 15 муңдан 100 муң рубль чедир акша шаңналдарының сертификаттарын тудускан.

3-кү салыг. Челер улуг аъттар аразынга 15 км хемчээлге чарыш. Чоруктуг аъттарның чарыжыга киржир дээн 67 аъттарның аразында Кызыл кожууннуң Кур-Черден Дашмир Кууларның байыр, наадымнарда каш дакпыр чемпионнаан Калчан-Хүреңи дээш, өске-даа малдарның бары чарышты улам солун болдурган. Бо удаада Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүден Белек Санчайның 5 харлыг доруу аьды бир дугаарында келгеш,

руг аьды, бешки черде Эдуард Долаанның (Чеди-Хөл кожууннуң Элегестен) 15 харлыг доруу аьды болган.

Улуг чыраа 26 аъттың аразынга 15 километр хемчээлге Кызыл кожууннуң Кур-Черден Аяс Хомушкунуң 11 харлыг доруу аьды эрткеш, бирги черге төлептиг болган. Өвүр кожуундан Владимир Монгуштуң 11 харлыг Сокол дээр аьды бо удаада ийги черни ээлээн. Чеди-Хөлдөн Сайдаш Иргиттин, Сүт-Хөлдүң Ишкинден Александр Тулуштуң, Улуг-Хемниң Ишти-Хемден Салим Дары-Сүрүннүң аъттары үшкү, дөрткү, бешки черлерни ээлээн.

Аът чарыжының аарыкчыларының эң-не манааны мөөрей — 25 километр узун хемчээлге чүгүрүк улуг аъттарның ортунга 5-ки салыг. Маргылдааның эрткиричкелериниң болгаш шийткелчилериниң шыңгыы шилилгезин эрткен 149 аътты старте салган. Бо салыгда Кунгуртугдан, Тоора-Хемден аъттар база киржип келгенин маргылдааның спортчу тайылбырлачызы, ТР-ниң Аът спортунуң талазы-биле федерация даргазы Э. Дагба-Лама хөй чонга таныштырды. Аът чарыштарын үспейн көөр аарыкчылар дураннарын туткулап алган, Чедер уунче көрүп каап, кымның-на аьды эртер ирги деп, аразында сай-

Улуг чүгүрүк аъттар чарыжының тиилекчизи Менди Күжүгеттин

барааны көстүп келген. Шөлде тарай берген турган кижилер финиш чоогунче ыт-шимээнниг чыгып-ла эгеледи. Бажында аът биле ийи дугаарында чоруп оор аъттарның аразы барык-ла 500 хире метр, дараазында аът олардан 100 хире метр чыдып калган чоруп олур. Ынчалза-даа чүвени кым билир деп аарыкчылар аразында маргыжар-даа. Башкы аът маңын салыр хире эвес, шуут-ла ужу-гуп кирип келди. «Бо-даа берге аът-дыр, ам-даа 10 хире километрни анаа чүү-даа кылбас хевирлиг» — деп, хоочун аарыкчы Вадим Орамбалович Оюн-ында чугаалай-дыр. Чүгүрүктүн

Сесерлигден Роман Монгуш 5 харлыг доруу аьды алган. Черден Даш-Демир Куулар Байлаң-Доруу үшкү черни ээлээн. Тес-Хемниң Ак-Эр Саян Калданның аьды эрткен. Байыр Доржунуң Салгы-разы, Баян-Таладан Валерий Монгуштуң Доруу-Дайы, Бүрен-Хемден Григорий Монгуш Оттук-Херел Ховалыгның Доруу-Доруу байзаларны алгандаларга төлептиг болган.

Тываның Баштыңы Ш. Шолбан Сааяның аът чарыжына тиилээн. Эрткен чылын Эрзинниң Б. Дагдан Омак Комбуунуң аьды эрткеш, эззинге «демир аьды» чаалап берген болза, юбилейлиг чылдың кол шаңгалын Барыын-Хемчиктин Александр Барлыктан Мерген Куулар 13 харлыг кара аьды чаалап алган. Шаңналынга «УАЗ-риот» автомашинаны маргылдааның деткичизи «Нефть» компаниязы тывыскан. Ийи черге Сүт-Хөлдүң Ишкин Александр Тулуштуң аьды келгеш, 50 муң рубль-биле шаңналган. Үшкүзүнде Тес-Хемниң У-Шынаадан Владимир Халас-оолдуң Кара-Боразы, дөрткү черни Кызыл-Мажалык Александр Күжүгеттин Калчан Шилгизи алган.

Шаңналдарны ТР-ниң Чыгачы-кежигүннери С. Огнев, Ю. Лижеков, У. Мижит-Доржун спортунуң федерация дарга Э. Дагба-Лама олар тывыскан. **Айлаң Монгуш** В. Чадамбаның тырттырчуруктары.

чемпион атты чаалап алган. Ийги черни Барыын-Хемчиктен Шолбан Сааяның 10 харлыг кара аьды, үшкү черге Кур-Черден Дашмир Кууларның 9 харлыг Калчан-Хүреңи төлептиг болган. Дөрткү черде Олег Канчырынның (Бай-Тайга кожуун) до-

гарып турлар. Улуг автоорукта карактарын чырыдып алган, дистинчипкен машиналарның шимчээшкени, чарыш аъттары чоокшулаан дээрзин бадыткайдыр. Шынап-ла, ынаар өрү көдүрүлген доозун Тос-Булакче кел-ле чыдыр. Башкы аъттың

чүгүрүү ол кымның аьдыл дээр-ге, эрткен чылын база чемпионнуң кожаазын чаалап алган Барыын-Хемчиктин Хөндөленден Менди Күжүгеттин 7 харлыг Калчан-Шилгизи-дир. Ооң шаңналы — «Лада-гранта» автомобиль. Ийги черни Би-Хемниң

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноярская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6454. Чагыг 114. Номери парлагже дужаганы: график эзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талары биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.